

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри

_____ Голюк О.А.

(підпис) (ПІБ завідувача кафедри)

«_____» _____ 2024 р.

**«ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти другого
(магістерського) рівня вищої
освіти освітньо-професійної
програми «Початкова освіта»
Леонтєва Валерія Едуардовича
Науковий керівник:
доктор пед. наук, професор
Задорожна-Княгницька Л.В.
Рецензент:
Директор ЗОШ І-ІІІ ступенів
м.Маріуполя Зьома Н.О.

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____ Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	7
1.1. Емпатійна культура учнів початкової школи як психолого-педагогічна проблема.....	7
1.2. Аналіз базових понять дослідження.....	16
1.3. Специфіка формування емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку.....	26
Висновки до розділу 1	38
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	40
2.1. Стан сформованості емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку (за результатами констатувального експерименту).....	40
2.2. Педагогічні умови формування емпатійної культури у молодших школярів	48
Висновки до розділу 2.....	61
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний стан перетворень, що їх нині переживає Україна у сфері економіки, політики, соціальних відносин, обумовлює виникнення нових освітніх пріоритетів. Серед цих пріоритетів - формування особистості з високою емпатійною культурою, що реалізується через сформовану здатність людини керувати власним психоемоційним станом, будувати продуктивні взаємини з іншими людьми.

У Концепції Нової української школи акцентовано на тому, що школа має слугувати фундаментом для формування згуртованих спільнот активних і відповідальних членів суспільства. У межах виконання зазначеного завдання набуває актуальності питання розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. Разом із тим, розвиток емоційного інтелекту особистості молодшого школяра неможливий без його розвиненої емпатійної культури. Окрім того серед обов'язкових результатів навчання молодших школярів, передбачених Державним стандартом початкової освіти, зазначено здатність здобувача/здобувачки освіти регулювати власний емоційний стан, ділитися емоціями від сприйняття оточуючої дійсності та спілкування [4]. З огляду на зазначене особливої значущості набуває проблема формування емпатійної культури молодших школярів як важливої складової загальної культури.

Молодший шкільний вік є важливим періодом, що характеризується найбільшою сенситивністю та гнучкістю перебігу всіх психічних процесів. Протягом зазначеного періоду відбувається активне становлення емоційно-вольової сфери особистості, засвоєння нею суспільно-ціннісних зразків поведінки, розгортається початок процесу усвідомлення змісту почуттів, поступово формується вміння керувати емоціями та почуттями, розуміти й вірно оцінювати емоції інших людей.

Науковці стверджують, що емоційно-вольова сфера дитини молодшого шкільного віку розвивається в найближчому оточенні, акцентують на тому,

що без впливу на дитину соціальних чинників її емоційна чутливість залишається слабо розвиненою [5]. Отже, успішність психоемоційного розвитку дитини молодшого шкільного віку визначає успішність її психічного розвитку, а він своєю чергою суттєво впливає на якість соціального життя дитини.

Теоретичне обґрунтування проблеми виховання емоційної сфери особистості подано у роботах вітчизняних психологів (І. Бех, Н. Бібік, Л. Божович, О. Запорожець, А. Кошелєва, О. Савченко та ін.). Психологічні аспекти формування емпатійної культури почуттів розкрито В. Вілюнасом, Б. Додоновим, Я. Рейковським, Б. Тепловим, П. Якобсоном та ін. Окремі питання формування культури почуттів у школярів різних вікових груп представлено у наукових розвідках Л. Груши, Р. Калініної, В. Поплужного, О. Турської та ін.

Аналіз актуальної наукової літератури із теми дослідження засвідчує наявність значного інтересу до проблематики формування й розвитку емпатії та емпатійної культури у дітей молодшого шкільного віку в умовах реалізації Концепції Нової української школи. Дослідженню зазначеної проблематики присвячено наукові розвідки М. Бітянкової, О. Вашуленко, А. Грушки, О. Демченко, О. Кудряшової, Р. Кулакова, О. Мельник, Д. Попової, Є. Сімак та ін.

Разом із тим, недостатньо вивченою залишається проблема формування емпатійної культури учнів початкової школи в умовах позанавчальної виховної діяльності. Вирішення цієї проблеми вимагає розроблення й апробації сучасних педагогічних технологій, що максимально забезпечують досягнення зазначеної вище освітньої мети.

Проблема формування емпатійної культури молодших школярів відображає низку суперечностей, а саме:

– між нагальною потребою суспільства у членах суспільства з високим ступенем сформованості емпатійної культури та недостатністю засобів її формування у межах початкової освіти;

– між необхідністю формувати емпатію в підростаючої особистості протягом найбільш сприятливого для цього періоду та відсутністю дієвих технологій у практиці діяльності сучасних закладів початкової та загальної середньої освіти.

Таким чином, практична значущість вирішення проблеми формування емпатійної культури молодших школярів, необхідність вирішення зазначених вище суперечностей, недостатня розробленість проблеми дослідження у теорії та методиці початкової освіти зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Формування емпатійної культури учнів початкової школи»**.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці комплексу заходів формування емпатійної культури учнів початкової школи.

Для досягнення поставленої мети сформульовано **такі завдання дослідження:**

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми в педагогічній теорії і практиці та уточнити базові поняття дослідження.
2. Охарактеризувати структуру емпатійної культури учнів початкових класів.
3. Визначити особливості формування емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку.
4. Визначити стан сформованості емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку.
5. Обґрунтувати педагогічні умови формування емпатійної культури учнів початкової школи.

Об'єкт дослідження – освітній процес у початкових класах закладів загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – зміст і засоби формування емпатійної культури учнів початкової школи.

У процесі дослідження нами було використано **комплекс відповідних**

методів наукового пошуку, а саме:

– теоретичних – аналіз актуальної наукової літератури з філософії, загальної педагогіки та психології, а також методики початкової освіти – з метою обґрунтування теоретичних засад дослідження, уточнення його базових понять дослідження; вивчення й узагальнення досвіду формування емпатійної культури учнів початкової школи – для з’ясування рівня сформованості емпатійної культури; систематизації та узагальнення наукових джерел – для систематизації теоретичних матеріалів;

– емпіричні – опитування, тестування, спостереження, педагогічний експеримент – з метою перевірки ефективності комплексу заходів щодо формування емпатійної культури учнів початкової школи;

– методи математичної статистики – з метою виявлення якісних змін у рівнях сформованості емпатійної культури молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в апробації комплексу заходів щодо формування емпатійної культури учнів початкової школи; розробленні та впровадженні комплексу педагогічних умов для забезпечення ефективності процесу формування емпатійної культури молодших школярів. Результати кваліфікаційної роботи можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти для розроблення й упровадження технологій формування емпатійної культури учнів початкової школи.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалася шляхом обговорення на науково-практичній конференції «Нова українська школа: здобутки та перспективи» (Київ, 2024 р.), а також на науково-методичному семінарі «Педагогічна майстерня майбутнього фахівця» кафедри педагогіки та освіти МДУ.

Основні результати здійсненого нами дослідження відображено в 1 тезах та 1 статті у збірнику наукових праць «Магістерські студії психолого-педагогічного факультету Маріупольського державного університету».

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота

складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (70 найменування, з них 4 – іноземними мовами). У роботі представлено 2 додатків на 3-х сторінках. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 79 сторінок, основний зміст представлено на 68 сторінках. Робота містить 9 таблиць та 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Емпатійна культура учнів початкової школи як психолого-педагогічна проблема

У сучасних дослідженнях вітчизняних науковців сутність емпатійної культури розглянуто достатньо глибоко. Науковці акцентують увагу на тому, що здатність особистості до розуміння внутрішнього світу іншої людини, співчуття та співпереживання з нею є значущим чинником розвитку цивілізованої спільноти. Адже перебування в соціумі, адекватне прийняття його реальності властиве виключно для цивілізованої людини, здатної до співпереживання та співчуття іншим членам соціуму.

Частіше за все поняття емпатії розглядається в одному синонімічному ряді із поняттями «співчуття», «співпереживання», «співучасть», «співрозуміння». У психологічній науці поняття емпатії визначається як синтез споріднених понять «співчуття і співпереживання».

На основі результатів досліджень вітчизняних науковців зроблено висновок, що емпатія посідає одне з провідних місць у психічній структурі особистості, робить перебіг її спілкування з іншими людьми партнерським, комунікативно відкритим. Основними атрибутами емпатії науковці називають співчуття та співпереживання, й акцентують на тому, що саме вони допомагають людині відмежуватися від біологічного світу із властивою йому агресивністю й тривожністю, уможливають набуття нею соціальної та громадянської компетентностей [3; 14; 25].

На особливій значущості емпатійних здібностей наголошує Т. Василюшина. Як стверджує дослідниця, емпатійні здібності людини є незаперечно значущими, оскільки вони:

- сприяють встановленню пріоритету добра, розуміння й гуманізму

у взаєминах;

- сприяють формуванню й закріпленню атмосфери любові й гуманності між людьми;
- сприяють розвиткові особистості;
- стимулюють участь людини у добродійній та волонтерській діяльності [2].

У монографії Л. Журавльової «Психологія емпатії» детально проаналізовано комплекс наукових підходів щодо сутності та змісту емпатії як психологічного феномену. Дослідницею подано детальний опис емпатії людини та її (емпатії) механізмів, здійснено експериментальне дослідження цілої низки варіантів прояву та розвитку емпатії в різновікових групах респондентів [24].

Для нашого дослідження вагомими постають висновки Л. Журавльової та В. Лучків щодо основних асертивних стратегій і тактик поведінки особистості, яка перебуває в умовах психічного відновлення, а також висновки зазначених вище науковців щодо сутності емпатії та специфіки її прояву у взаєминах особистості у межах родинної, побутової та професійної комунікації [25].

Ми послуговуємося висновками І. Коган, яка вважає емпатійну поведінку найбільш засвоюваною з усіх типів поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Науковець акцентує на тому, що протягом навчання у початковій школі у молодших школярів відбувається процес активного формування та усвідомлення сутності й змісту емпатійної поведінки на прикладі інших людей. Найбільш значущою у зазначеному контексті є поведінка вчителя. І. Коган детально характеризує особливості психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку з точки зору формування в них емпатійних механізмів, акцентуючи на необхідності культивування емпатійних моделей поведінки учнів молодшого шкільного віку у різних ситуаціях взаємодії (як з однолітками й дорослими людьми, так із тваринами та біологічним довкіллям [31].

Зосереджує увагу на тому, що емпатія відіграє значущу роль у перебігу соціальної адаптації сучасної людини Т. Рябовол. У роботах науковця акцентовано на тому, що здатність людини пристосуватися до умов, в межах яких перебуває партнерське середовище, відбувається значно ефективніше, якщо людина має розвинену емпатійність. Т. Рябовол наголошує на тому, що емпатія є найбільш вживаним механізмом, що наявність у людини таких якостей, як співчутливість, співпереживання розмежування добра і зла, гарного й поганого [59].

В. Кротенко у своїх роботах розкриває специфічні особливості розвитку емпатії в дітей підліткового віку. Дослідницею констатовано значущість інтенсивного використання різноманітних емпатійних поведінкових тактик і стратегій у роботі з підлітками. Такі практики розглянуто ним у контексті значущості спілкування як провідного виду їхньої діяльності, що своєю чергою потребує використання механізмів емпатії.

В. Кротенко наголошує на тому, що емпатія допомагає долати труднощі, що виникають у дитини на шляху до організації ефективної міжособистісної комунікації, уможлиблює нейтралізацію підліткової агресивності, конфліктності, полегшує перебіг загальної кризовості підліткового віку. З огляду на зазначене вище, емпатія постає одночасно однією з визначальних рис та одночасно основою якісного прогресивного й гуманістичного розвитку кожної окремо взятої особистості [32].

У межах нашого дослідження значущими є висновки В. Кротенко, зроблені нею в межах аналітичного огляду теоретичних засад проблеми розвитку емпатії у сучасній науковій педагогічній та психологічній літературі. Беззаперечною заслугою дослідниці є широке узагальнення наукових розвідок з проблем формування емпатії та емпатійної культури. У роботах дослідниці проаналізовано комплекс різноманітних наукових даних про особливості перебігу формування та розвитку емпатійної поведінки в людей різних вікових груп, виокремлено та детально

схарактеризовано низку провідних тенденцій розвитку різних психологічних теорій у контексті трактування цього явища [33].

На різноспрямованості емпатії наголошує В. Лучків. Дослідниця дійшла висновку що емпатія є провідним фактором для формування в людини асертивних поведінкових стратегій, що стосуються розвитку доброти як якості характеру, здатності до співчуття. В. Лучків акцентує на тому, що зазначені здатності формуються саме через емпатійність. З іншого боку здатність наполегливо відстоювати свої погляди та переконання, не завдаючи опонентові шкоди власною агресивністю, некофліктно (екологічно) переконувати чи наполягати на своїх моральних поглядах та уподобаннях – така поведінка виступає засобом емпатійного вдосконалювання та самореалізації [25].

На істотній ролі і суттєвому значенні емпатії у перебігу складного процесу формуванні духовно-моральної поведінки в дітей наголошують З. Огороднійчук та В. Кротенко. Науковці зазначають, що саме через співчуття та співпереживання один одному, дорослим людям діти забезпечують не лише зв'язки для налагодження взаєморозуміння з іншими людьми, але й засвоюють моральні норми. Набуті й засвоєні протягом дитинства моделі емпатійної поведінки дозволяють дорослій людині бути доброю і щирою, співчутливою і здатною до надання допомоги іншій людині. Отже емпатія покращує процеси адаптованості, сприяє духовно-культурному й моральному розвитку особистості.

Як стверджують З. Огороднійчук та В. Кротенко, емпатія чітко розмежовує дитячу поведінку на «гарну» й «погану», відокремлює її від агресивності, конфліктності, забезпечує здатність дитини у дорослому віці стати гідною поваги людиною, високодуховною та високоморальною, такою, що демонструє патерни високої моралі [53].

Продовжуючи цю думку зазначимо, що В. Полянська, розглядаючи проблему емпатії, прийшла до висновку, що вона (емпатія) виникає і проявляється як потужний механізм інтенсивного набуття соціального,

політичного, духовного та культурологічного, ідеологічного, етичного та естетичного, а також іншого досвіду. Зокрема, співчуття постраждалим, розуміння й переймання проблемами поранених, хворих, немічних та інші актуальні суспільні проблеми, пов'язані з війною, безпосередньо корелюють із емпатійністю. Адже саме через емпатію зазначені вище проблеми отримують можливість їхнього позитивного вирішення. Як вважає дослідниця, політичні конфлікти, війни, агресія на локальному та глобальному рівнях у національному, релігійному або расовому контекстах є свідченням дефіциту емпатії.

А. Сичевський розкрив психологічну природу емпатії підлітків. У його дисертаційному дослідженні висвітлено особливості прояву емпатійності в дітей протягом надзвичайно складного пубертатного періоду самоствердження і життєдіяльності. Науковцем визначено й обгрунтовано основні психологічні маркери на позначення ступеню реалізації особистістю емпатійності, особливо у контексті прояву емоційного співчуття, модераційної участі фахівців у вирішенні кризових проблем юної людини, яка потребує нагальної допомоги. Формування статевої ролі, орієнтацій, статеве дозрівання, проблеми з ментальним здоров'ям суттєво посилюють, на думку А. Сичевського, бажання підлітків відчувати допомогу саме на рівні емпатійності, емоційної включеності у процес вирішення підліткових проблем.

Дієвий інструментарій щодо реалізації і формування особистісної емпатійності запропоновано Я. Сухенко. Дослідником розроблено й експериментально перевірено соціально-психологічний тренінг емпатії, який, на думку Я. Сухенко, є важливим і дієвим варіантом та способом оптимізації емпатійної спроможності особистості, а також розроблено комплекс інтерактивних тренінгових вправ, що суттєво сприяють підвищенню рівня та якості міжособистісного спілкування і розвитку емпатії у різновікових груп респондентів [62].

Л. Ткачук акцентує увагу на особливостях професійного

самовизначення особистості та його емпатійних чинників. Як наголошує дослідниця, правильний професійний вибір беззаперечно має враховувати емпатійну складову психоструктури особистості [64].

Узагальнюючи результати зазначених вище досліджень, можемо зробити висновок, що тема формування та розвитку емпатії є дуже актуальною, а основною сутнісною ознакою емпатії виступає співчуття і співпереживання.

Поняття емпатії з'явилося у науковому обігу протягом першого десятиліття минулого століття. Багатозначність трактувань цього поняття викликає певні труднощі у вивченні його змісту. Сучасні дослідження з означеної проблематики можна умовно поділити на такі напрями: дослідження емпатії як емоційного явища; дослідження емпатії як афективно-когнітивної форми з комунікативним елементом [11].

Дослідниками здійснено ґрунтовний аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців та зроблено висновок щодо вивчення емпатії у межах когнітивного, дієвого та афективного аспектів [25]. Зазначені аспекти представлено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

**Основні аспекти вивчення емпатії
у вітчизняній та зарубіжній науці**

Аспект	Сутність емпатії
Емпатія як когнітивний процес	<ul style="list-style-type: none"> – форма раціонально-інтуїтивного відображення сутності оточуючих людей; – особлива форма пізнання особистістю оточуючих; – здатність особистості до адекватної інтерпретації виразної поведінки інших людей; – здатність особистості приймати роль іншої людини; – спосіб розуміння оточуючих особистістю людей – ,

Продовження табл. 1.1

	спрямований на аналіз та пізнання їхніх емоційних переживань.
Емпатія як афективний процес	<ul style="list-style-type: none"> – здатність відчувати почуття іншої людини та співпереживати; – афективний процес, що спрямований на усвідомлення емоційних станів інших людей; – здатність розуміти афективні орієнтації інших, співчутливість до їхніх переживань, здатність співпереживати та розділяти їхні емоційні стани; – здатність визначати та розуміти емоційний стан іншої людини; – здатність емоційно реагувати на переживання інших людей та розуміти їхній стан, відчуття та думки; – переживання почуттів інших людей.

Зазначені у таблиці підходи відображають різні форми прояву емпатії у когнітивному, дієвому та афективному аспектах міжособистісної взаємодії. Саме тому емпатію потрактовують як складне особистісне утворення, що має прояв в усвідомленні психоемоційного стану оточуючих [11].

Визначення емпатії вітчизняними й зарубіжними науковцями представлено у таблиці 1.2.

*Таблиця 1.2***Визначення поняття «емпатія»**

Науковець	Сутність емпатії
Р. Бернс	Емпатія виявляється в надмірній ідентифікації співрозмовників один з одним.

Продовження табл. 1.2

К. Роджерс	Стан емпатії виявляється у сприйманні внутрішнього світу іншого зі збереженням смислових та емоційних відтінків
А. Маслоу	Емпатія сприяє налагодженню різних типів стосунків, а дієва та поведінкова емпатія проявляється у близьких стосунках.
О. Орищенко	Емпатію – це стійка інтегративна властивість особистості, що сприяє емоційному відгуку на емоції та переживання інших людей та виявляється у розумінні їх емоційного стану.
Л. Журавльова	Емпатія являє собою як складову будь-якої діяльності, що реалізується через усвідомлення і проникненням у внутрішній світ іншої особистості.
В. Бойко	Емпатія – це маніпулятивний механізм, що проявляється співпереживанням у спілкуванні; це форма раціонально-емоціонально-інтуїтивного відображення інших.
О. Міхеева	Емпатія – це психологічна характеристика особистості, що забезпечує засвоєння особистістю соціально прийнятих моделей поведінки.
М. Савчин	Емпатія – це співчутливість до переживань особистості та здатність долучатися до її емоційного життя, при цьому поділяти психоемоційні стани, відчувати емоційний комфорт або дискомфорт.
С. Ганаба	Емпатія виявляється через розумінням почуттів і психологічних станів особистості шляхом співпереживання і співпроживання.

Продовження табл. 1.2

С. Дмитрієва та О. Мачушник	Емпатія являє собою комунікативну властивість особистості, що сприяє вирішенню глибоких питань та відкриває нові можливості для ефективного впливу на інших у спілкуванні.
-----------------------------	--

За результатами здійснених досліджень Т. Василюшина робить висновок щодо наявних відмінностей у тлумаченні науковцями поняття емпатії. Основні відмінності полягають у тому, що деякі дослідники оцінюють емпатію як:

- емоційний процес, тобто процес усвідомлення та переживання людиною афективного становища іншої людини у відповідь на її емоційну поведінку;

- когнітивний процес, під яким розуміють процес оцінювання людиною внутрішнього світу іншої людини, здатність зрозуміти та прийняти певну роль або позицію іншої людини;

- складний афективно-когнітивний процес, що містить у собі ключові ознаки двох попередніх процесів;

- взаємодію афективних, когнітивних та конативних компонентів психіки

Результати дослідження Т. Василюшиної уможливили розуміння того, що окремі науковці вважають доцільним обмежитися дослідженнями лише двох форм емпатії: співпереживанням і співчуттям (А. Валантинас, Т. Гаврилова). Однак існує думка й інших дослідників (зокрема таку думку поділяють М. Обозов, В. Петровський, О. Сопіков), які вважають за необхідне виокремлювати та аналізувати три види емпатії, а саме:

- емотивну;
- пізнавальну (предикативну);
- поведінкову (діяльнісну).

Деякі дослідники (зокрема С. Борисенко та Л. Стрелкова) розглядають емпатію також і як спрямовану в одному напрямку діяльність, у межах якої кожній попередній структурний елемент є пропедевтичним, підготовчим для реалізації наступного.

Узагальнюючи різні погляди науковців можна зробити висновок, що емпатія відображає почуття співпереживання та розуміння емоційного стану іншої людини та характеризується здатністю до психологічної проникливості в її світ.

Таким чином, проблема емпатії є однією з найбільш складних у сучасній науці. Узагальнивши різні точки зору, під емпатійністю ми будемо розуміти ціннісне особистісне утворення, що характеризується ставленням дитини до розуміння, аналізу, оцінки психоемоційних станів інших людей, що проявляються у співчутті та співпереживанні.

1.2. Визначення базових понять дослідження

До базових понять нашого дослідження віднесено такі поняття, як «емоції», «емпатія» та «емпатійна культура». Розглянемо їх детальніше.

Одним із перших українських дослідників та науковців, які займалися проблемами емоційного виховання та розвитку емпатії учнів, був В. Сухомлинський. Актуалізуючи проблему гармонійного виховання особистості, видатний український педагог акцентував увагу на необхідності поєднання у межах виховання емоційного, інтелектуального, естетичного, морального складників.

На переконання В. Сухомлинського, емоційна культура, естетичні смаки та громадянські якості особистості не можуть формуватися на ґрунті емоційної бідності. Педагог наголошував, що емоційне безкультур'я у ставленні до людей породжує в дитини егоцентризм у гірших його проявах [63]. В. Сухомлинський був переконаний у тому, що основне покликання школи – бути «майстернею гуманності», формувати у школярів здатність

відчувати відтінки думок і почуттів інших людей, їхні емоційні стани, розуміти й адекватно реагувати на них [63].

Емоції людини – це одна з найбільш важливих характеристик психіки людини та форм відображення цією людиною об'єктивної дійсності. Комплекс емоцій та почуттів особистості становлять її емоційну сферу та відіграють значущу роль у психічному розвитку цієї особистості. У цілому значення емоцій науковці характеризують таким чином:

- впливають на становлення особистості;
- сприяють ефективному розвитку пізнавальних процесів особистості;
- регулюють активність особистості через оцінку значущих зовнішніх та внутрішніх сигналів;
- є значущим компонентом життєдіяльності людини, засобом активізації її сенсорно-пізнавальної діяльності особистості;
- є засобом набуття індивідуального досвіду [8; 19].

Емоції розділяють на: астенічні та стенічні. Астенічні емоції – це слабо виражені негативні переживання людини, що впливають на її активність, знижуючи її, а також суттєво позначаються на загальному фізичному й психічному тонусі, а також негативно впливають на працездатність. Стенічні емоції являють собою переживання, які значно покращують самопочуття людини, уможливають посилення її енергійності, утворюють спонуки й додаткові стимули до активної діяльності [55].

Таким чином, знання закономірностей розвитку емоцій у дітей молодшого шкільного віку і пов'язаних із цим специфіки учнів початкової школи необхідне не лише для розуміння особливостей становлення особистості дітей цього віку, але й для здійснення діагностики й доцільного вибору методів лікування психосоматичних захворювань: неврозів, тривожності, депресій тощо.

Розвиненість почуттів, емоцій, емпатії, здатність оптимально

керувати своїми емоціями визначають емпатійну культуру особистості. З огляду на зазначене вирішальну роль у формуванні емпатійної культури відіграє дитячий вік. Доводячи цю думку, Д. Гоулман зазначає, що дитинство є «вікном можливостей» для формування емоційних звичок, які у подальшому впливають на життя людини [2].

Емоційний розвиток є важливою складовою загального психічного розвитку учнів молодшого шкільного віку, а емпатійність є психофізіологічною особливістю дитячого віку. Молодший шкільний вік визнається період, основними особливостями якого є:

- 1) емоційна чутливість та вразливість;
- 2) безпосередні, часом неконтрольовані та неусвідомлювані емоційні реакції;
- 3) поведінку дитини та її розумову діяльність визначають емоції;
- 4) підвищена емоційність;
- 5) сенситивність;
- 6) образність сприймання.

Проте, учні молодшого шкільного віку ще досить поверхово усвідомлюють власні переживання і не завжди здатні зрозуміти причини, що викликають ці переживання. Відкритість та емоційна чутливість, здатність до співпереживання та сприйнятливості до різних явищ оточуючої дійсності стають основою розвитку в дітей молодшого шкільного віку таких особистісних якостей, як спостережливість, естетичні почуття, розвиток емпатійності, що є необхідною умовою для формування в них емпатійної культури.

У молодшому шкільному віці у дитини виникає та суттєво актуалізується потреба пізнавати власне себе як унікальну, особливу істоту, суб'єкта діяльності та спілкування, виникає потреба у самоствердженні, самовираженні, соціальній активності. Особливо активно протягом цього періоду відбувається формування довільності у поведінці, моделювання внутрішнього плану дій, розвивається здатність до рефлексії та емпатії. На

цьому етапі розвитку дитина молодшого шкільного віку може успішно опанувати засоби аналізу власної поведінки, а також поведінки інших людей [9]. З метою формування в учнів початкової школи здатності до свідомого регулювання поведінки необхідно заохочувати їх до усвідомлення власних переживань, адекватного, екологічного демонстрування почуттів та емоцій, пошуку й відбору конструктивних способів виходу зі складних життєвих ситуацій.

Соціальні якості молодшого школяра виявляються та реалізуються через виникнення й реалізацію бажання формувати приязні взаємини з однолітками, бути лідером дитячої групи, удосконаленні вмінь здійснювати ефективну комунікацію та легко встановлювати нові емпатійні відносини, досягати поставлених цілей та відстоювати інтереси групи, діяти на користь суспільству, виходячи зі своїх вікових можливостей, задоволенні власних інтересів та потреб, самоаналізі [67]. Ці бажання та потреби молодших школярів можуть бути успішно реалізовані завдяки сформованій емоційній та емпатійній культурі.

Визнанням того, що проблема розуміння людських емоцій залишається актуальною сьогодні, свідчить не тільки велика кількість досліджень, присвячених проблемам емоційної сфери особистості, формування та розвитку в неї здатності до емпатії, а й формування нового категоріального апарату в цій галузі, до складу якого останніми роками увійшли такі поняття, як «емпатійні здібності», «емпатійна компетентність», «емоційний інтелект», «емпатійна культура»

Найбільш дотичним до поняття «емпатійна культура» є поняття «емоційний інтелект», що потрактовується сучасними вітчизняними та зарубіжними науковцями як здатність людини розпізнавати емоції, розуміти наміри, мотивацію й бажання свої власні та емоції інших людей, а також здатність керувати своїми емоціями та емоціями інших людей з метою вирішення практичних життєвих завдань різного рівня складності та моральної насиченості.

У дослідженнях сучасних науковців зосереджено увагу на пошуку засобів та шляхів формування емпатійної культури в учнів різних вікових груп.

Аналіз актуальної наукової літератури із теми дослідження засвідчив, що розуміння сутності терміну «емпатійна культура» ґрунтується на з'ясуванні особливостей таких базових понять, як «емоція», «емпатія», «культура», «емоційний інтелект» та осмисленні положень про особистість як соціальний феномен, а також як систему, що постійно розвивається й вдосконалюється.

Емоція – це реакція людини на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників, що характеризується яскраво вираженим суб'єктивним забарвленням і охоплює без перебільшення усі види чутливості та переживань особистості. Завдяки емоціям люди здатні не лише відчувати, сприймати, уявляти чи розуміти навколишній світ, а й переживати події цієї дієності, адекватно їх оцінювати.

Ряд науковців (зокрема І. Бех, В. Вілюнас, В. Гальперин та ін.) акцентують увагу на тому, що якість особистості містить у собі три складові, а саме:

- когнітивну;
- емоційну;
- діяльнісну.

Саме ці складові відіграють роль базису емпатії людини.

Також переважна більшість науковців висловлює впевненість у тому, що визначальним чинником формування емпатійної культури є наявність певного рівня сформованості «емоційної грамотності» особистості. Зазначена грамотність передбачає наявність у людини чітких уявлень про емоційний аспект її життя та життя інших людей, усвідомлення значущості адекватного емоційного реагування на події та вчинки й слова оточуючих людей, володіння навичками емоційної саморегуляції [3].

Завдання нашого дослідження передбачають аналіз базових понять,

одним з яких є «культура».

Термін «культура» потрактовується науковцями різнобічно. Культура розуміється зокрема як:

- процес творчої самореалізації;
- сукупність духовних і матеріальних цінностей;
- специфічний спосіб людської діяльності;
- середовище, в якому зростає особистість;
- способи та форми «емоційної поведінки».

Аналіз наукових досліджень свідчить про існуючі розбіжності у процесі використання понять «емоційна культура», «культура емоцій», «культура почуттів» як синонімічних.

Емпатійна культура розуміється науковцями як цілісне динамічне особистісне утворення, що має власну, притаманну лише їй структуру. Це утворення являє собою систему знань про розвиток емпатії, умінь, а також способів аналізу власних та чужих емоцій, керування ними, спрямованих на адекватне реагування на події оточуючої дійсності, що уможлиблює її емоційну відкритість, емоційну емпатію та надання емоційної підтримки оточуючим за необхідності.

Під емпатійною культурою дітей молодшого шкільного віку О. Грабчак розуміє «інтегративне особистісне утворення, що репрезентується осмисленістю емоцій, ареалом переживань, усталеною орієнтацією особистості в процесі індивідуальної життєдіяльності на загальноприйнятні способи їх вираження» [17].

Більшість науковців схиляються до думки, що емпатії притаманні три рівні, представлені в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Характеристика рівнів емпатії

Рівень емпатії	Характеристика рівня
Перший	– превалювання байдужості;

Продовження табл. 1.3

	<ul style="list-style-type: none"> – зацікавленість виключно у своєму внутрішньому світі й своїх емоціях; – хибність уявлень про емоції та стан іншої людини; – поверховість суджень; – низький рівень емпатії.
Другий	<ul style="list-style-type: none"> – епізодична сліпота до почуттів та думок інших людей.
Третій	<ul style="list-style-type: none"> – постійність, глибина й точність розуміння іншої людини; – наявність здатності співпереживати; – наявність уявного відтворенням хвилювань іншої людини, почуття їх як особистих; – наявність такту, що полегшує усвідомлення особистістю власних проблем та схвалення вірних рішень; – тенденція до заперечення можливості нав'язування власної думки чи власних інтересів; – взаємодія з іншими людьми базується на принципах взаємної довіри та альтруїзму.

Науковці, які у своїх дослідженнях розкрили сутність та зміст емпатійної культури особистості, акцентують на тому, що сам процес емпатії може розглядатися виключно в контексті перебігу тих підпроцесів, що мають місце в самій емпатії, а саме:

- як соціальне явище емпатійна культура являє собою поєднання трьох процесів: обміну інформацією, пізнання людьми одне одного, формування та розвитку міжособистісних відносин;
- людина, яка бере участь у спілкуванні, реалізує інформаційно-

комунікативну, перцептивно-комунікативну та інтеракційно-комунікативну функцію;

– механізм функціонування емпатійної культури обумовлений особливостями взаємодії суб'єкта та об'єкта навчально-пізнавальної діяльності.

Значущими для нашого дослідження є висновки науковців про те, що внутрішня структура емпатійної культури визначається єдністю трьох компонентів: вербального, перцептивного, інтеракційного. У своїй сукупності зазначені компоненти уможливають успішну реалізацію відповідних функцій спілкування учнів. Сутність зазначених вище компонентів представлено в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Сутність компонентів структури емпатійної культури

Назва компоненту	Зміст компоненту
Вербальний	Забезпечує успішне функціонування механізму передачі та прийому навчальної інформації; його призначення – вирівнювання та оцінка наявних у суб'єкта спотворень чи відхилень у сприйнятті, розумінні та трактуванні навчально-пізнавальної інформації, сприяння досягненню необхідного рівня розвитку культури мови та усного мовлення, навичок, необхідних для участі у діалозі та колективній бесіді.
Перцептивний	Відображає перебіг функціонування процесів, спрямованих на пізнання суб'єктом як власного внутрішнього стану, так і суб'єктивного стану свідомості ровесників та дорослих, які вступають із цим суб'єктом у безпосереднє спілкування в умовах освітнього процесу; його зміст має прояв у.

Продовження табл. 1.4

	прагненні особистості критично оцінювати власні та чужі мотиви, цілі й установки поведінки, адекватно визначати сутність соціальних та рольових позицій учасників педагогічної взаємодії
Інтеракційний	Забезпечує функціонування механізму регуляції поведінки учня в ситуаціях спілкування, що протікають в умовах освітнього процесу; його (інтеракційного компонента) зміст знаходить своє вираження через потребу суб'єкта в опануванні культурою міжособистісної взаємодії, формуванні в нього навичок усвідомленого конструювання, оцінки та коригування результатів власної комунікативної діяльності та комунікативної діяльності іншої людини, з якою дитина перебуває у взаємодії.

У своєму дослідженні ми послуговуємося висновками науковців щодо сутності та змісту емпатійної культури. Зокрема в основу нашого дослідження покладено комплекс методологічних положень, а саме:

- емпатійна культура розглядається як системна освіта, що включає в себе низку структурно-функціональних складників;
- поняття «емпатійна культура» та «емпатійна діяльність» не спорідненими поняттями, але ці поняття не є тотожними;
- емпатична культура є суб'єктивним явищем, тобто вона суто індивідуальна й має свій прояв виключно у поведінці своїх носіїв.

Грунтуючись на зазначених вище положеннях, науковці визначають емпатійну культуру як інтегративну якість особистості, в якій сфокусовано всі компоненти міжособистісних відносин (емоційний, когнітивний та

діяльнісний (поведінковий)).

Емоційний компонент емпатійної культури дитини виявляється у перцептивній здатності учня початкової школи відгукуватися на емоційні переживання іншої людини (іншого учня, ровесника, вчителя, батьків чи іншої дорослої людини) проявом емпатичних якостей співчуття та емпатійної інтуїції.

Когнітивний компонент визначається наявністю в учня початкової школи гностичної здатності розпізнавати думки та почуття однокласників чи інших людей, передбачати їхні відповіді. Цей компонент містить у собі такі інтегративні якості особистості, як емпатійну спостережливість та емпатійне слухання.

Діяльнісний (поведінковий) компонент емпатійної культури виявляється у комунікативній здатності дитини будувати свої відносини з однокласниками та вчителем, заздалегідь передбачаючи їхню думку на основі розуміння внутрішнього емоційного стану цієї людини і зважаючи на внутрішню позицію кожної людини, з якою дитина контактує. Діяльнісна емпатія містить у собі комплекс таких обов'язкових компонентів, як співпраця і сприяння.

Зрозуміло, що усі зазначені вище компоненти педагогічної емпатії постійно перебувають у нерозривній єдності та взаємодії.

Аналіз актуальної наукової літератури із теми дослідження дозволяє зробити висновок, що проблема формування емпатійної культури у цілому являє собою проблему взаємодії людей. Емпатійну культуру учнів початкової школи у нашому дослідженні ми будемо розуміти як:

- здатність особистості до усвідомлення важливості емоцій у житті людини;
- осмислення та аналіз емоцій, настроїв, емоційних станів власних та іншої людини;
- необхідність управління емоціями і вчинками відповідно прийнятих суспільством моральних норм.

Управління емоціями являє собою вміння вибрати серед широкого спектру можливих у кожній взятій окремо момент емоційних реакцій таку реакцію, яка допоможе особистості ефективно працювати і взаємодіяти з іншими особистостями.

1.3. Специфіка формування емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку

На ранніх стадіях психічного розвитку людини відбувається закладення першого компонента емпатійного процесу – процесу співпереживання, сутністю якого полягає в процесах емоційного «зараження» й «ідентифікації».

Науковці зазначають, що участь молодшого школяра в освітньому процесі уможлиблює формування емпатії за таких умов:

- коли дитина відчуває себе причетною до колективного співпереживання;
- коли об'єктами емпатії дитини є його ровесники, літературні герої, тварини і рослини;
- коли вчитель показує зразок емпатійної поведінки.

У перебігу формування здатності молодшого школяра до співчуття, основну роль виконують когнітивні компоненти, тобто знання про мораль та соціальне орієнтування дитини. Зазначене є вкрай важливим, оскільки емпатія дітей молодшого шкільного віку передбачає не тільки емоційну чутливість, а також і високий рівень порозуміння цієї дитини з іншими людьми. Наприклад, на стадії співчуття, дитина має вміти обирати можливі варіанти виходу з певної ситуації міжособистісної взаємодії, адекватно орієнтуватися у можливих варіантах прояву співчуття до іншої людини.

Емоційна сфера дитини молодшого шкільного віку є надзвичайно чутливою з огляду на те, що дитина у цьому віці не має достатнього емоційного досвіду, а тим більше досвіду розуміння власних емоцій та емоцій іншої людини. Школа є тією інституцією, де дитина має навчитися

розуміти інших й співпереживати їм.

На підставі включеності дитини у спільну з іншими дітьми пізнавальну діяльність вона отримує вагомі спонуки до конкретних учинків та певної поведінки. Як зазначає Л. Журавльова, перехід дитини до реального сприяння об'єктів оточуючої дійсності можливий за таких умов: розширення спектру емоційних переживань дитини; збагаченні емпатії учнів початкової школи такими емоційними комплексами, як подолання страху за себе, активне «протистояння» злу, відраза до несправедливості, безкорислива радість за іншу людину тощо» [19, с.14].

Науковці акцентують на тому, що початок шкільного життя є одночасно початком специфічної навчальної діяльності, що вимагає від учнів початкової школи значного інтелектуального напруження та фізичної витривалості. Як засвідчують результати проведених досліджень, складність пізнавальної діяльності й хвилювання дитини, пов'язані з цією діяльністю, досить часто спричиняють формування в дитини нових, часто неочікуваних якостей та властивостей. Наприклад, перевантаження, що їх відчуває дитина у межах освітнього процесу, викликає гальмівні реакції в динамічних дітей із збудливою психікою та, навпаки, обумовлюють збудження у спокійних та урівноважених школярів.

Від моменту шкільного навчання гра поступово втрачає для дітей свою роль та значення як провідний вид діяльності, хоча й займає у ньому досить важливе місце. Саме на період початку шкільного навчання припадає криза семи років, що міцно пов'язана з формуванням в дитини усвідомлення власного місця у соціумі. У період цієї кризи учень початкової школи з'ясовує для себе сутність нового соціального статусу – статусу школяра, який пов'язаний із виконанням освітньої роботи, що високо оцінюється дорослими, з якими дитина контактує.

Криза семи років є періодом народження у дитини соціального «Я», у межах якого відбуваються зміни у самосвідомості дитини, що своєю чергою призводять до переоцінювання цінностей. Таким чином інтереси та мотиви,

що мали місце до школи, поступово втрачають власну мотивуючу силу, їх замінюють нові. Таким чином усе, що має безпосереднє відношення до навчальної діяльності стає домінуючою цінністю, а те, що відноситься до процесу ігри стає вже менш важливим [23].

Емоційна сфера молодших школярів містить у собі комплекс компонентів, що охоплюють широкий спектр відчуттів, зокрема переживання дитиною відчуття чогось нового, незвіданого, подиву, певних сумнівів, радощів, обумовлених пізнанням нового. Усі ці відчуття створюють основу для формування та гармонійного перебігу пізнавальних процесів, сприяють розвитку допитливості учнів початкової школи.

У зазначеному контексті особливої актуальності набувають групові заняття й ігри. Зазначені види діяльності молодших школярів дуже позитивно впливають на розвиток у школярів моральних відчуттів та формування таких особистісних рис:

- високий рівень відповідальності;
- розвинена товарицькість;
- усвідомлення власних почуттів;
- усвідомлення змісту почуттів інших людей, з якими дитина контактує.

Водночас, слід зазначити, що учні першого класу, як зазначають сучасні вітчизняні науковці, не завжди правильно й адекватно сприймають зовнішні прояви страху та гніву. Так само у дітей зазначеного віку спостерігається викривлене сприйняття доброзичливого та недоброзичливого ставлення дорослих людей один до одного. При цьому учні другого і третього класу більш адекватно сприймають та намагаються наслідувати прояви відчуттів дорослих. Характерною для даного віку є та особливість, що учні трансформують це ставлення у взаємовідносини із ровесниками. Разом із тим, науковці зазначають, що подеколи діти початкових класів калькують негативні засоби прояву почуттів, зокрема, негативні манери поведінки [40, с. 142, 143].

Молодшим школярам у цілому властивим життєрадісний та емоційно піднесений настрій. Чинниками, що детермінують афективні стани дітей молодшого шкільного віку є такі:

- розходження між прагненнями молодших школярів та можливостями їх реалізувати;
- бажання дітей отримати високе оцінювання власних якостей та реальним ставленням однокласників до нього;
- бажання дітей отримати високе оцінювання власних якостей та реальним ставленням дорослих (зокрема батьків та вчителя) до нього.

У ситуації вирішення зазначених вище суперечностей молодший школяр часто демонструє грубощі, запальний характер, забіякуватість та інші прояви емоційної нестійкості. Коли вчитель та батьки залишають зазначені прояви емоційної нестабільності без належної уваги, ситуація може спричинити ізоляцію дитини молодшого шкільного віку у колективі ровесників, спровокувати започаткування формування у школяра негативних якостей характеру.

Молодші школярі є надзвичайно емоційно вразливими, незважаючи на те, що в них спостерігається подальша диференціація сором'язливості. Зазначена сором'язливість проявляється у тому, як учні початкової школи реагують на поведінку певної людини, оцінювання якої має значення особисто для кожної конкретної дитини. Далі в учня початкової школи поступово розвивається почуття самолюбства, що має прояв у дратівливому реагуванні навіть на незначну критику особи дитини, не кажучи вже про приниження, та позитивне емоційне хвилювання під час характеристики тих або інших позитивних особистісних якостей дитини [40, с.143].

Аналіз актуальних наукових джерел із теми дослідження показав, що більшість дослідників дотримуються думки, що вкрай важливою у процесі виховання моральних почуттів учнів початкової школи є роль вчителя. Його позиція залишається значущою й на всіх подальших етапах навчання школярів. Одночасно поступово зростає значущість особи вчителя як

вагомого чинника формування у школярів моральних почуттів (зокрема розуміння й усвідомлення обов'язку й відповідальності, співпереживання, почуття дружби тощо). Така місія вчителя не є випадковою, адже саме перший учитель закладає в дитині фундамент гуманності, честі та гідності, дотримання прийнятого в суспільстві порядку.

Разом із тим на емоційний стан дітей молодшого шкільного віку значно впливають взаємовідносини в родині та якість ставлення батьків до власної дитини. Особливо згубним для процесу формування емпатійної культури дитини в такому віці є жорстоке поводження з нею батьків (наприклад, відмова у задоволенні потреб дитини, демонстрування зневажливого ставлення, антипатії тощо).

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних науковців уможливив висновок про те, що суттєвою ознакою становлення та розвитку емоційної сфери дітей віком від 7 до 11 років є відносна стабілізація функціонування емоційних процесів, що відображається через такі ознаки, як:

- підвищена емоційна сенситивність;
- швидке переключення;
- високий рівень емпатії;
- низький рівень тривожності [30].

Діти молодшого шкільного віку спроможні досягати помітних успіхів у набутті здатності до продукування усвідомлених цілеспрямованих дій, подолання труднощів, вияву наполегливості у досягненні поставлених цілей.

Як стверджують науковці, процесу формування вольових якостей дітей молодшого шкільного віку сприяє їхня активна залученість до освітнього процесу. Така залученість вимагає від молодших школярів усвідомлення та виконання обов'язкових освітніх завдань, підпорядкування своїх бажань та власної активності цим завданням, керування своєю поведінкою, розвиток уміння керувати увагою, міркувати, запам'ятовувати інформацію, узгоджувати власні потреби із вимогами вчителя.

Однак підвищений рівень емоційної збудливості, характерний для молодших школярів особливо на початковому етапі навчання подеколи негативно впливає на волю й на самовладання дитини. З огляду на зазначене багатьом учням початкової школи притаманна нестриманість, надмірна балакучість, широкий діапазон мінливості настрою, яким діти не в змозі керувати. Окремим чинником, що справляє негативний вплив на процес формування вольових рис учнів початкової школи є бажання наслідувати інших учнів. Такими є однокласники / однокласниці, яких дитина вважає «смішними», «сміливими» або «особливими». Такі діти суттєво за поведінкою відрізняються від їхніх однолітків або старших учнів. Однак наслідуючи їх поведінку, дитина часто не замислюється над тим, що в цій «особливості» доброго чи поганого [40]. Тобто молодші школярі досить легко піддаються сугестивному впливові.

Розвиток вольової сфери школяра протягом його навчання у початкових класах передбачає:

- 1) організацію діяльності дітей, навчання виваженої поведінки, вправління у позивних учинках;
- 2) формування та розвиток здатності до інтенсивної систематичної інтелектуальної діяльності, до подолання труднощів, вирішення життєвих ситуацій із моральним наповненням;
- 3) формування та зміцнення звички повсякчас виявляти активність, рішучість та наполегливість;
- 4) розвиток уміння координувати власну діяльність із діяльністю інших учнів, усвідомлено працювати для досягнення поставленої мети, боротися зі страхами чи лінощами.

Участь дітей в освітньому процесі, у процесі активної пізнавальної діяльності формуються такі риси, як цілеспрямованість, акуратність, відповідальність.

Важливою передумовою формуванні моральних рис дітей молодшого шкільного віку є їх перебування у шкільному соціумі, активна участь у

дитячих об'єднаннях. Адже формування та розвиток особистості майбутнього громадянина відбувається в межах поля взаємовідносин із ровесниками, друзями по навчанню й іграх, а також у межах взаємин з дорослими, які їх оточують. Водночас науковці наголошують на провідній ролі взаємовідносин у класному колективі, в якому вони проводять більшу частину часу після вступу до школи. Позитивне просування у процесі формування якостей характеру у молодших школярів знаходиться у прямій залежності від низки чинників, серед яких провідне місце належить єдності вимог закладу освіти та родини учня, розважливому позитивному прикладу дорослих, розумному, доцільному використанню ними як заохочень так і покарань.

Від самого початку навчання у школі здобувачі освіти перших класів суттєво відрізняються один від одного ступенем обізнаності у навколишньому світі, ступенем розвитку спостережливості, рівнем розвитку здатності до міркування, запам'ятовування та відтворення інформації, висловлення власних думок тощо. Слід зазначити, що першокласники беруть участь у комунікації здебільшого у межах виконання освітніх завдань чи під впливом зовнішніх обставин. На взаємовідносини між учнями в класі суттєво впливає учитель, його позиція та стиль спілкування з дітьми. Зазвичай, більшість першокласників наслідує у власному відношенні до своїх однокласників / однокласниць ставлення вчителя, цілковито не усвідомлюючи критерії, за якими ці учні оцінюються вчителем.

Отже від стилю взаємовідносин, що утворюються між учнем та вчителем у цілому залежить пізнавальна й соціальна активність, а також самопочуття дитини. Окрім того роль учителя у формуванні емпатійної культури учнів початкової школи є виключно значущою. Отже характер комунікації школяра з учителем значно впливає на формування не лише пізнавальної активності дитини, але й моральних характеристик школяра.

Наприкінці 1-го року навчання учні початкових класів демонструють елементи емпатії, що мають такі прояви:

- формується судження щодо правильності й доцільності поведінки успішних у навчанні й товариських однокласників;
- з'являються оціночні судження щодо поведінки та вчинків ровесників;
- виникають особисті інтереси, пов'язані із позакласною роботою, громадським життям їх школи;
- виявляється активний інтерес до розвитку взаємин із однокласниками;
- значно розширюються міжособистісні контакти.

Поза школою діти початкових класів більш активно вступають у взаємовідносини саме із ровесниками, ніж зі школярами старшого віку. У групах, де переважають хлопчики, досить часто спостерігається більша однорідність саме за віковою ознакою. Дівчатка – учениці першого класу досить часто залучають до ігор дітей молодшого віку. Водночас першокласники поки що не формують єдиного колективу.

Проте саме у першому класі вже має місце утворення нетривалих об'єднань школярів, що часом трансформуються у досить стабільні первинні колективи, структура яких є гнучкою і швидкозмінною. Але поступово вплив школяра з боку однокласників здобуває більшої значущості й ваги. У таких групах виокремлюються лідери – діти, яким притаманний високий ступінь адаптації у спілкуванні й діяльності, ентузіазм, товариськість, контактність, розвинена здатність до емпатії та організаторські здібності. Водночас учнів, які демонструють протилежні якості, у дитячому колективі досить часто ігнорують. Таких дітей група їх або не помічає, чи вони стають об'єктом булінгу. Досить некомфортно у такому дитячому колективі себе почувають діти із вираженими невротичними рисами, як от: постійна тривожність, низький ступінь сформованості здатності до комунікації й порушення соціальних контактів.

Учні початкової школи, які не користуються популярністю в мікроколективі, можуть виявляти два варіанти поведінки: вони або є надзвичайно агресивні, або надзвичайно сором'язливими. Такі діти найбільше відчують проблеми та труднощі у процесі налагодження комунікації та спілкування зі своїми ровесниками. Стан відчуженості таких школярів вкрай негативно впливає на його відчуття дитини та суттєво уповільнює процес формування емпатійної культури, оскільки перебіг розуміння іншої людини, співпереживання їй за таких умов суттєво гальмується. Таким чином, відчуття соціальної самоти для конкретної дитини у групі однолітків досить часто виступає чинником негативного ставлення до своїх ровесників, навчання у цілому та самого себе.

Водночас, певна частина учнів намагається пристосуватися до вимог групи, навіть якщо ці вимоги є вкрай непривабливими для дітей. Серед таких учнів початкової школи виокремлюють таких, яких відносять до категорії висококомфортних. У цілому така група учнів не є однорідною. До складу цієї групи, зокрема входять такі підгрупи дітей:

- діти, яким притаманний «комплекс неповноцінності»;
- учні, які перебувають у повній залежності від лідера/ лідерів групи, до якої входять;
- тривожні діти;
- діти з надмірною чутливістю думок та реплік оточуючих.

Зазначені вище типи дітей потребують особливого ставлення. Їх слід огорнути увагою й турботою учителів, батьків, шкільного психолога. Особливо важливою така увага й опіка є з огляду на наявність тиску на них з боку групи на окремих школярів, може мати як позитивні, так і вкрай негативні наслідки.

Як засвідчують результати досліджень вітчизняних науковців, впливові з боку групи найбільше піддаються хлопчики, ставлення яких до групи характеризується певними особливостями. У взаємовідносинах учнів початкової школи досить часто одні учні виступають у ролі вожаків, інші у

ролі підлеглих. Вже у другому класі наявна велика ймовірність створення груп, що очолюються учнями з добре розвинутою морально-вольовою сферою та яскраво вираженою здатністю до домінування, підпорядкування власній волі інших учнів. Такі діти мають й позитивні риси, до яких належать рішучість, енергійність та наполегливість, кмітливість, прагнення до справедливості, гарні фізичні дані. Разом із тим таким дітям притаманні й негативні риси характеру, як от: егоїзм, зверхність, зарозумілість, прагнення підкорити собі когось за будь-яку ціну.

Протягом періоду навчання у початковій школі змінюється й характер взаємовідносин, якість дружніх стосунків. Так, у школярів 1-2-х класів у взаєминах дружби часто наявний егоцентричний характер відносин. В учнів 3-4-х класів спостерігаються більш близькі взаємовідносини із друзями, які характеризуються сильною емоційною насиченістю, але є короткотривалими.

Дружні відносини, що складаються між двома школярами, характеризуються різноманітністю, що в одних випадках ґрунтується на таких взаєминах, у межах яких одній дитині подобається керувати, а іншій – підпорядковуватися. В інших випадках один із молодших школярів може сприймати свого товариша як своєрідну «недосвідчену особу», яку слід навчати, як «вірно» себе поводити, говорити чи одягатися тощо. Чималий відсоток складають відносини, побудовані на засадах рівноправ'я та поваги, й не передбачають виконання дитиною у стосунках якоїсь чітко визначеної ролі [40].

Значущими для нашого дослідження є висновки науковців, що власне у молодшому шкільному віці відбувається зміна формату системи міжособистісних відносин. Сутність і форма цих відносин часто залежить від сформованої в дитини раніше здатності до співробітництва хлопчиків та дівчаток, наявності в кожної дитини особистісного досвіду комунікації зі своїми ровесниками та дорослими обох статей, а також якості цього досвіду. Отже, у дітей 6-11 років виникає низка нових психологічних

новоутворень, які є надзвичайно значущими для встановлення гармонійних взаємостосунків із оточуючими й самовиховання. Водночас, в зазначеному вище віці спостерігаються й деякі трансформації уявлень щодо статевих ролей чоловіків та жінок в соціумі та сім'ї. Діти 6-7-и років вже досить добре усвідомлюють власні хвилювання та їх причини (особливо ті, що їх зумовлено оцінкою дорослої людини). Власне саме ці переживання часто провокують зміни у поведінці молодших школярів, які тонко й гостро відчують як оману чи брехню, так і вияви глибоких доброзичливих почуттів, піднесення чи задоволення. Власні пережиті емоційні стани школяр, зазвичай, передає вербально.

Емоційно-почуттєва сфера в молодшого школяра домінує над всіма іншими аспектами життя дитини, надаючи їй певного забарвлення й виразності. Зовнішній прояв почуттів дітей початкової школи має дуже безпосередній і бурхливий прояв. Однак учні початкової школи живуть власними уявленням щодо добра та зла, честі та безчестя, людської гідності; вони мають свої критерії краси та власний вимір часу [3].

Отже, важливою здатністю учнів початкових класів є власне емпатія, тобто переживання дитиною аналогічної емоції із об'єктом емпатії. Л. Виговська виокремила п'ять рівнів емпатії молодших школярів (таблиця 1.5).

Таблиця 1.5

Характеристика рівнів емпатії молодших школярів

Рівень	Назва рівня	Характеристика рівня
Перший рівень	Квазіемпатійне ставлення	Прояв байдужості, агресії, злості, роздратування тощо
Другий рівень	Пасивне, негативно-нестійке емпатійне ставлення	Співпереживання об'єктові емпатії

Продовження табл 1.5

Третій рівень	Співчуття об'єктиві емпатії	Пасивне, позитивно-нестійке ставлення
Четвертий рівень	Дійове, позитивно-нестійке емпатійне ставлення	Вияв внутрішньої спільної дії або ж реальної, однак не на шкоду собі, а також під впливом інших мотивів
П'ятий рівень	Дійове, позитивно-стійке ставлення	Відповідає вияву реального сприяння (включаючи допомогу на шкоду собі) в уявлених емпатогенних ситуаціях

Узагальнення результатів наукових розвідок вітчизняних дослідників із теми дослідження дало змогу зробити висновок, що молодший шкільний вік являє собою сенситивний період у розвитку емпатії, який має такі ознаки:

- розвиток рефлексії, яка уможливорює об'єктивну оцінку молодшим школярем власних вчинків та надання моральної оцінки вчинкам інших людей;
- наявність у молодших школярів чутливості до впливу навколишнього середовища;
- переважання наслідування у поведінці молодших школярів;
- початок фази операційного розвитку інтелекту дитини, що виявляється її здатності приймати до уваги точку зору інших людей, ототожнювати свою позицію з реальним станом речей [46];
- наявність визначеної внутрішньої позиції особистості дитини, що сприяє формуванню комплексу системних психічних особистісних утворень [8];
- розвиток моральних почуттів» [14];

Таким чином здійснений нами аналіз результатів досліджень вітчизняних науковців дав змогу зробити висновок, що саме у молодшому віці закладаються емоції дітей. Цей період одночасно слід вважати етапом інтенсивного формування емпатійної культури молодших школярів.

Висновки до розділу 1

Емпатія – це властивість, яка має прояв у здатності особистості пізнавати та розуміти почуття думки та поведінку іншої людини, ототожнювати її із власними емоційними станами для кращого розуміння. Сучасними науковцями емпатія розглядається як процес чи стан, а також як властивість особистості.

У молодшому шкільному віці інтенсивно формується емоційно-вольова сфера дитини, набувають своїх обрисів емпатійна культура. Ступінь її сформованості проявляється через спілкування дитини, її взаємодію з іншими дітьми та з навколишнім світом.

У розвитку емпатійної культури молодшого школяра важливу роль відіграє процес самопізнання. У молодшому шкільному віці дитина вчиться розуміти саму себе, свої почуття та емоції, їхню природу мотиви діяльності. Науковці виокремлюють три рівні емпатії: на першому такому етапі людина є байдужою до почуттів та думок інших людей; другий – характеризується епізодичною байдужістю, тобто дитина лише час від часу проявляє емпатійність; третій рівень емпатії характеризується глиною та точністю розуміння почуттів та поведінки іншої людини.

Емпатія дитини відображає не лише її тактовне й гуманне ставлення до оточуючих, але й наявність у неї симпатії до людей взагалі. Період молодшого шкільного віку пов'язаний із формуванням в дитини здатності до усвідомлення свого місця в суспільстві. Емпатійна культура дитини молодшого шкільного віку формуються через спілкування з ровесниками та дорослими, освітню й ігрову діяльність, перегляд телепередач, кінофільмів та через комп'ютерні ігри.

Важливою особливістю молодших школярів, що спливає на формування емпатійної культури в них, є їхня здатність піддаватися навіюванню. Взаємовідносини між дітьми молодшого шкільного віку у класі складаються за сприяння учителя, позиція та стиль спілкування якого слугує для дітей прикладом.

Молодший шкільний вік є сенситивним періодом щодо розвитку емпатії та формування емпатійної культури. Його основними ознаками є:

- розвиток рефлексії;
- чутливість та сприйнятливність до впливу навколишнього середовища;
- операційний розвиток інтелекту;
- наявність певної внутрішньої концепції особи, що сприяє процесу формування комплексних особистісних новоутворень;
- динамічний розвиток моральних почуттів.

РОЗДІЛ 2.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Стан сформованості емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку (за результатами констатувального експерименту)

Емпатійна культура являє собою складну систему відносин «люди-об'єкти-природа», що містить у собі три підсистеми: «людина-людина», «людина-об'єкт», «людина-природа». У зазначених підсистемах емпатія реалізується у межах відносин дитини з оточуючими її людьми й має прояв у характері взаємодії, спілкуванні, судженнях та поведінці дитини молодшого шкільного віку.

З метою визначення рівнів розвитку емпатійної культури в учнів початкової школи нами було проведено констатувальний експеримент, у ході якого було передбачено вирішення таких:

- 1) визначити критерії та показники сформованості у дітей молодшого шкільного віку емоційної культури;
- 2) визначити методи визначення рівнів розвитку емпатійної культури в учнів початкової школи;
- 3) на основі застосування обраних методів дослідити рівні сформованості в учнів емпатійної культури.

Емпіричне дослідження рівнів сформованості емпатійної культури у молодших школярів було проведене на базі закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 66 м. Житомир. Дослідженню піддалися 100 учнів молодшого шкільного віку (50 – 2-х класів та 50 – 4-х класів).

Для дослідження рівнів сформованості емпатійної культури дітей молодшого шкільного віку нами були обрані методи і методики, що відповідають цілям і завданням кваліфікаційної роботи а саме:

спостереження, бесіда, анкетування, опитування в індивідуальній і груповій формах.

Мета констатувального експерименту полягала у виявленні рівня сформованості емпатійної культури у молодших школярів.

Для цього було використано діагностичні методики, спрямовані на вивчення емоцій і почуттів: «Розуміння емоційних станів людей, зображених на картинці» (Р.Урунтаєва, Ю.Афонькіна), «Емоційні прояви дітей» (Н.Глоба), «Прояв емпатії до однолітка» (Е.Васильєва).

Методика «Розуміння емоційних станів людей, зображених на картинці» містила у собі проєктивні завдання. Дані, отримані у результаті застосування цієї методики було доповнено результатами спостережень за емоційними проявами молодших школярів у процесі їх мистецької діяльності, а також у процесу бесіди-обговорення з такими оціночним критеріям:

- виокремлення зафіксованої емоції;
- впізнавання інтонацій в мовленні й музиці;
- розуміння пантоміміки та міміки;
- розуміння та дотримання етичних норм у комунікації та взаємодії з однолітками та дорослими.

У межах першого завдання (завдання на визначення сформованості емоційних уявлень молодших школярів) дітям демонструвалися картинки із зображенням героїв дитячих сюжетів. Дітям пропонувалося описати емоційний стан кожного героя. Орієнтиром при цьому слугували уточнювальні питання: «Кого ти бачиш на малюнку?», «Що він/вона робить?», «Як ти думаєш, що він/вона зараз відчуває?», «Що допомогло тобі визначити настрій героя, зображеного на малюнку?».

Друге завдання мало на меті визначити рівень емоційної чуйності молодших школярів. Дітям було продемонстровано малюнки з зображенням групи дітей. Уточнювальними питаннями під час бесіди було

спрямовано опис малюнка («Що ти бачиш на малюнку?», «Чим зайняті діти?», «Як вони виконують роботу (спільно, окремо, дружно чи вороже, байдуже тощо)?», «Як можливо зрозуміти їхній настрій?»)

Рівень розуміння молодшими школярами емоційних станів людей, зображених на малюнку, було визначено за критеріями, відображеними в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Критерії визначення рівня сформованості розуміння молодшими школярами емоційних станів людей

Рівень	Критерій	Кількість балів
Високий	Відповіді повні й правильні, адекватні поставленим питанням	14-18 балів
Середній	Відповіді неповні, фрагментарні	9-14 балів
Початковий	Відмова від відповіді або неправильна відповідь	Менше 9 балів

Обробка результатів опитування включала в себе підрахунок числа правильних відповідей молодших школярів за кожним запропонованим їм завданням і за кожним продемонстрованим дитині малюнком. Отримані дані заносилися до діагностичної карти по кожному учаснику експерименту.

Як показали результати застосування діагностичної методики, 50% респондентів продемонстрували труднощі у розумінні й визначенні емоційних станів інших людей. Крім того, було виявлено, що молодші школярі на багато краще розуміють емоційні стани дорослої людини, ніж дитини. 46% респондентів є зможли пояснити, за якими ознаками вони виявили той чи інший емоційний стан іншої людини.

У респондентів, які достатньо повно описати настрій дітей, зображених на картинці, наявний середній рівень розвитку розуміння

емоційних станів інших людей. Вони склали 26 % респондентів. Такі діти здатні до розпізнавання міміки й жестів, що супроводжують основні емоційні стани. Так, характеризуючи емоційний стан іншої людини, діти одразу давали пояснення щодо своїх висновків: «він задоволений, бо посміхається», «йому весело і він стрибає», «їй погано, сумно, бо вона плаче», «якщо брови насуплені, то сердитися», «сумний, у нього плечі опущені»). Разом з тим, у таких дітей спостерігалися деякі затруднення у визначенні більш тонких емоційних відтінків (відчай, жаль та ін.).

Дані обстеження представлені в діаграмах 2.1 та 2.2.

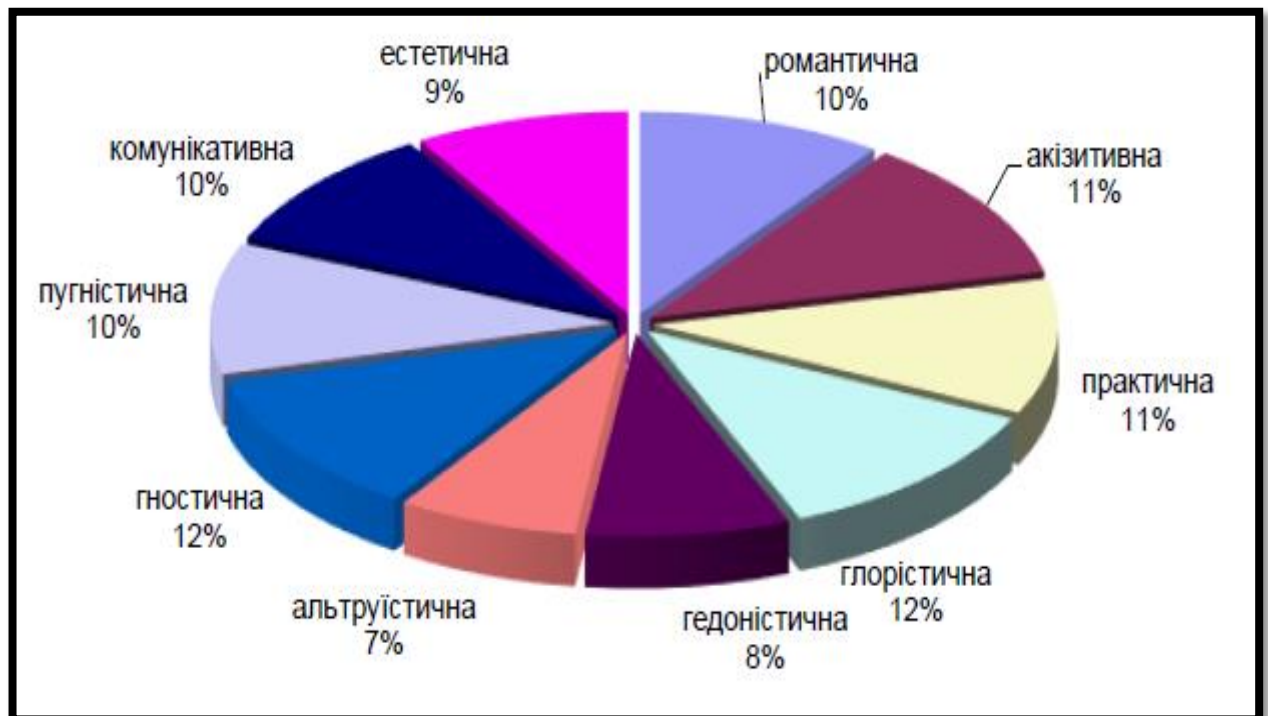

Рис. 2.1. Показники значущості емоцій в учнів початкової школи

Методика Н. Глоба «Емоційні прояви дітей» містила у собі 9 малюнків із зображенням ситуацій, що ілюструють щоденне життя молодших школярів. Під час індивідуальної бесіди з кожним із респондентів за зазначеними вище малюнками ми керувалися такими оціночними критеріями, як:

- адекватність визначення почуттів і переживань іншої людини;
- наявність співпереживання на основі ідентифікації;

– ступінь прояву співчуття до іншої людини.

Дітям пропонувалося закінчити історії, які розпочинав учитель і розказати, що відчують персонажі, зображені на малюнку. Відповіді молодших школярів фіксувалися і заносилися в діагностичні карти. Таким чином було визначено рівні сформованості здатності до співпереживання (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

**Критерії визначення рівня сформованості у молодших школярів
здатності до співпереживання
(за методикою Н.Глоба «Емоційні прояви дітей»)**

Рівень	Критерій	Визначення рівня
Низький	У дитини переважає відповідь «не знаю» або висловлювання, обґрунтування якого відсутнє.	У відповідях дитини переважання того чи іншого типу відповідей не виявилось
Середній	Дитина демонструє слабкі переживання з приводу негараздів об'єкта емпатії, наявні переживання протилежного знаку, егоїстичні переживання, не пов'язані почуттями іншої людини, відмова у співчутті та допомозі; вибір на свою користь або на користь об'єкта на підставі мотивів, не пов'язаних з проявом емпатії.	Переважання відповідей, що свідчать про слабкий прояв емпатії
Високий	Дитина демонструє схожі переживання із об'єкта емпатії, здійснює дії на його користь, демонструє наявність декількох на користь	Кількість відповідей становить більше

Продовження табл. 2.3

	іншого; продукує висловлювання, що свідчать про переживання «емпатичного гніву» і почуття провини.	половини від загальної кількості відповідей
--	--	---

Метою застосування методики «Прояв емпатії до однолітків» було дослідження прояву емпатії в дитячому колективі. Молодшим школярам було запропоновано спрогнозувати власну поведінку в межах 10 ситуацій морального вибору, об'єднаних у 5 груп, в яких демонстрація емпатії до ровесника передбачала:

- надання допомоги іншій людині (перша група ситуацій);
- нівелювання особистих інтересів (друга група ситуацій);
- демонстрація співчуття до однолітка, який порушив будь-яку норму поведінки або застереження дорослого (третья група ситуацій);
- демонстрування співраді (четверта група ситуацій);
- надання допомоги товаришеві, який перебуває скрутній ситуації (п'ята група ситуацій).

Відповіді респондентів було проаналізовано й зафіксовано у діагностичних картках.

Здійснивши аналіз результатів діагностичного обстеження, ми отримали дані, що дозволили виявити рівні розвитку емпатії у молодших школярів.

Для виявлення рівня сформованості компонентів емпатії, було використано методику С. Борисенко «Незакінчені речення» (адаптовано І. Коган). Зазначена методика дає можливість визначити рівень розвитку таких компонентів емпатії, як:

- ступінь розвитку процесів особистісної рефлексії дітей молодшого шкільного віку;
- ступінь умотивованості поведінки учня рівнем розвитку його

моральної свідомості;

- характер спрямованості учня початкових школи на інших людей;
- розвиненість процесів емоційної ідентифікації учня початкової школи.

В таблиці 2.4 представлено результати виміру рівня компонентів емпатії у дівчаток молодшого шкільного віку. Як видно з таблиці, у переважної більшості дівчаток молодшого шкільного віку добре розвинена емоційна ідентифікація, що характеризується емоційною вираженістю обличчя, виразністю мовлення, наявністю великої кількості спроб ототожнити свої емоції з емоціями партнера.

Таблиця 2.4

**Розподіл компонентів за рівнями емпатії
в учнів молодшого шкільного віку**

Рівень	Особистісна рефлексія	Характеристика спрямованості на інших людей	Рівень вмотивованості поведінки моральною свідомістю	Емоційна ідентифікація
Високий	10 %	12 %	10 %	13 %
Середній	9 %	9 %	8 %	7 %
Низький	5 %	7 %	7 %	5 %

Результати дослідження показали, що емпатія у процесі міжособистісного спілкування, ігор, ставленні до інших найбільше проявляється у дівчаток. Дівчатка більш емоційні та балакучі; вони намагаються ототожнити себе з іншими людьми, копіювати емоції співрозмовника, їхня поведінка характеризується співчуттям, наявністю вміння аналізувати власні переживання, відчувати характер емоцій інших, розуміти їхнє ставлення до себе. Компоненти прояву емпатії в учнів початкової школи представлено в діаграмі на рис. 2.2 (с.46).

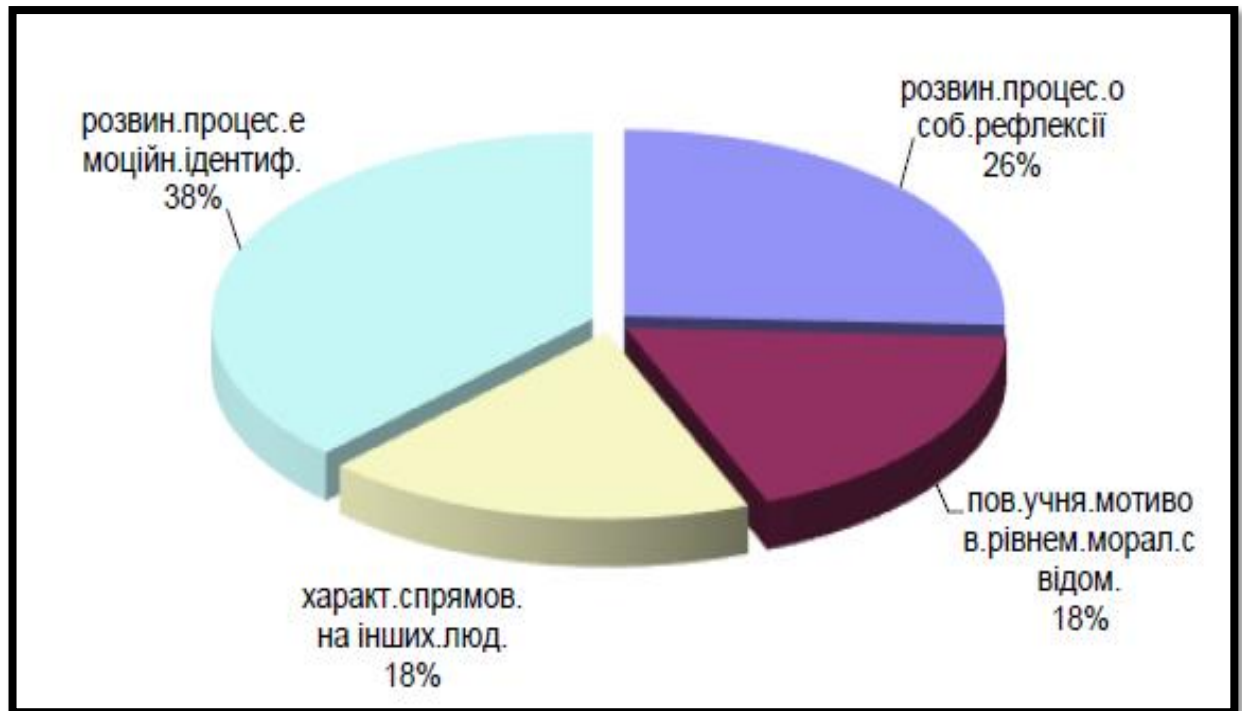

Рис.2.2. Вияв емпатійних тенденцій в учнів молодшого шкільного віку за методикою «Незакінчені речення»

Результати дослідження, здійсненого в межах констатувального експерименту, показали, що діти молодшого шкільного віку не завжди адекватно розуміють і визначають свої емоції та почуття. У переважній більшості випадків у розумінні й позначенні емоційних станів інших людей усні початкових класів орієнтуються виключно на зовнішні ознаки.

Найбільшу кількість позитивних відповідей було отримано у межах аналізу ситуацій, з якими діти зустрічаються щодня і на які у перебігу освітнього процесу найчастіше звертає увагу педагог. Найменше число відповідей було виявлено, як засвідчують результати здійсненого нами дослідження на ситуації, які часто в повсякденному житті залишаються поза увагою дитини. Тобто на такі ситуації не звертають уваги ні батьки дитини, ні педагог.

Результати здійсненого дослідження дозволяють зробити припущення про наявність у дітей молодшого шкільного віку емпатійних властивостей та здатності аналізувати різні ситуації й обґрунтовувати

власну думку, що свідчить про сформованість певного рівня емпатійної культури молодших школярів.

Разом із тим молодші школярі, як показали результати здійсненого дослідження, поки що погано вміють висловлювати свої емоції і почуття, не знають, як просити про допомогу або /та надавати її. Складним для них є й розуміння того, що у складних ситуаціях можливо не тільки співчувати і співпереживати ровесникові чи дорослому, а й радіти за нього, тобто проявляти співрадість.

Результати констатувального дослідження засвідчили, що у молодших школярів ще не достатньо сформовані як розуміння емоційного контексту та мотивації своєї поведінки, так і емоційних спонук для поведінки іншої людини, якою молодшим школярам доводиться контактувати.

2.2. Організаційно-педагогічні умови формування емпатійної культури у молодших школярів

Результати констатувального експерименту засвідчили необхідність здійснення відповідної роботи щодо формування емпатійної культури учнів початкової школи. Таку роботу варто спрямувати на розширення знань дітей про емоції і розвиток здатності керувати своїми емоціями, розвиток емоційної ідентифікації та позитивної установки на іншу людину. Однак здійснення такої роботи поза участю батьків не можлива в принципі.

Безумовно, кожна родина має свої можливості й певні специфічні риси, тому цілком зрозумілий той факт, що певні норми та правила, прийняті в одній родині, можуть бути и зовсім не прийнятними для іншої. Учитель має надати батькам учнів початкової школи право вирішувати у якій формі вони братимуть участь у спільній з учителем роботі щодо формування емпатійної культури в дітей. Організуючи таку взаємодію важливо переконатися у розумінні дорослими, що будь-яка допомога,

надана вчителю у контексті забезпечення зазначеної вище роботи є значущою.

Форми роботи та заняття з батьками молодших школярів можуть бути різними, а саме:

- загальношкільні, групові та індивідуальні;
- ті, що охоплюють один клас, класи по паралелях або у формі позакласного лекторію;
- ті, які проводяться як онлайн, так і оффлайн.

У межах цих занять учителі та шкільний психолог виконує завдання актуалізувати проблему формування емпатійної культури дитини в сім'ї, розширити знання батьків щодо розвитку емпатійності їхніх дітей, розкрити найбільш ефективні шляхи та засоби такої роботи в родині.

Значущим джерелом накопичення досвіду моральних стосунків є знайомство молодших школярів із навколишнім середовищем засобами екскурсій. Такі екскурсії слід проводити протягом навчального року.

Своєрідною школою морального виховання є екскурсії на природу, що дають можливість виховувати в учнів відчуття господаря своєї Батьківщини, формувати екологічну та етичну компетентності через дбайливе ставлення до тварин та природи в цілому. З метою надання екскурсії більшої моральної та емоційної значущості вчитель має створити в класі певний емоційний настрій, чітко визначити й розподілити між дітьми завдання.

Окремою формою роботи, що сприяє формуванню й розвитку емпатійної компетентності є етичні бесіди. Вони сприяють отриманню дитиною моральних знань у сконцентрованому вигляді, виробленню в неї етичних уявлень і понять, вихованню інтересу до моральних проблем, уможлиблюють формування здатності до оцінювання моральної діяльності та розвиток здатності до емпатії. Головним призначенням етичної бесіди є:

- надання учням допомоги в усвідомленні й розумінні складних

питань моралі, людських взаємин, розуміння інших людей;

- сприяти формуванню певної моральної позиції;
- сприяння в усвідомленні й розумінні кожним учнем особистого досвіду поведінки;
- сприяння виробленню моральних поглядів;
- підвищення рівня емпатійності.

В процесі етичних бесід необхідно підтримувати активність самих дітей, адже тільки активні методи забезпечують формування моральної позиції дитини. Отже вчитель має мотивувати учнів до активної участі в обговоренні моральних проблем, ситуацій морального вибору, які потребують прояву емпатії. Важливою ознакою таких бесід є самостійне формулювання учнями певних висновків, обґрунтування власної думки та коректне відстоювання власної позиції під час дискусій з однокласниками.

Етична бесіда у початковій школі має комплекс особливостей, про які варто пам'ятати учителям:

1) будується на основі аналізу та обговорення конкретних фактів та подій із моральною насиченістю, взятих із повсякденного життя, прикладів з художньої літератури, кінофільмів;

2) чільне місце в етичних бесідах можуть посідати інсценування, ігри, читання уривків з художніх творів;

3) бесіда має передбачати таку атмосферу, в якій переважає живий обмін думками, діалог;

4) підсумком бесіди є яскраве, переконливе слово вчителя, який робить висновок по обговоренню питання, дає практичні рекомендації дітям.

Ще одним важливим та ефективним засобом формування емпатійної культури є мистецтво (художня література, музика театралізовані дії тощо). На думку І. Коган, саме в мистецьких творах розкривається цінність внутрішнього світу іншої людини, презентуються зразки поведінки для

формування емпатійного до неї ставлення.

У зазначеному контексті важливо звернути увагу на такий метод, як драматизація, беручи участь у якій діти вживаються в образи своїх героїв, глибше пізнають їх стан та почуття, а значить краще розуміють внутрішній стан інших людей. Проте драматизація передбачає проведення відповідної попередньої роботи: необхідно проаналізувати з учнями характери героїв драматизації, визначити їхні ключові властивості, розкрити особливості прояву емоцій. Така попередня робота сприятиме формуванню в дітей навичок контролю, критичного ставлення до поведінки інших.

Важливу роль у формуванні емпатійної культури молодшого школяра відіграє його збагачення моральними уявленнями і поняттями. Ступінь оволодіння зазначеними поняттями у різних дітей є різною, що пов'язано із особливостями загального розвитку кожної дитини, її життєвим досвідом. Проте існує «універсальний» засіб набуття моральних уявлень – читання. Читаючи учень початкової школи знайомиться з навколишнім життям, розуміє глибше природу, краще усвідомлює сутність людської діяльності, заглиблюється у внутрішній світ взаємин з ровесниками та дорослими людьми.

Важливою ознакою художнього слова є те, що воно впливає не тільки на свідомість, а й на почуття і вчинки дитини. З огляду на зазначене одним із завдань вчителя початкової школи є навчити школярів помічати й аналізувати прояви моральних якостей людей, які оточують кожну житину в житті, чітко розмежовувати добро і зло, добре й погане, чуйність і байдужість, дієву допомогу товаришеві й допомогу, надану з корисливих чи егоїстичних міркувань.

Слід добирати такі тексти для читання, які цілеспрямовано сприяють вихованню в молодших школярах кращих моральних якостей, формувати в них усвідомлення й зрозуміння поважного та доброзичливого ставитися до оточуючих, розуміння того, що добрі справи слід робити, не очікуючи на

похвалу або винагороду. Так само важливо добирати розповіді, що формують у дітях любов до всього живого, прагнення оберігати рослинний і тваринний світ, турбуватися про нього.

Години читання мають проходити в задушевній, дружній атмосфері, що стимулює дітей до відвертості, роздумів, міркувань та дискусій. Спільне читання чи перегляд сюжетів фільмів, мультфільмів з емоційною насиченістю зазвичай супроводжується спільним емоційними переживаннями молодших школярів, сприяє згуртуванню дітей, зміцнює дружні відносини між школярами у класі, забезпечує взаєморозуміння між ними.

Учителеві початкових класів варто обирати широку тематику для проведення етичних бесід. Так, тема «Про добро і чуйність» передбачає розкриття ідеї про значущість уміння розуміти почуття і переживання інших людей, розмірковувати над мотивами їхньої діяльності, ставити себе на їхнє місце. У той же час у межах бесіди за зазначеною вище темою необхідна значна кількість ситуацій, в яких показано людську байдужість і показну доброзичливість. Такі ситуації дають можливість вчителю акцентувати увагу дітей на неприпустимість проявів егоїзму, байдужості чи черствості, неухважного ставлення до оточуючих.

Важливу роль під час проведення етичних бесід відіграє емоційний настрій самого вчителя, адже він сприймається дітьми початкової школи як зразок для наслідування. Педагог показує своє ставлення до учасників ситуації засобами голосу, інтонації, міміки. Такі «сигнали» діти швидко зчитують як ознаку ставлення вчителя до позитивних і негативних персонажів. Таким чином емоційні реакції вчителя передаються молодшим школярам, сприяють формуванню у них певного ставлення до прочитаного, формуванню емпатійної культури й усвідомлення її значущості.

Сприйняття своїх емоцій та емоцій іншої людини, сприйняття її настрою, емоцій, бажань, поведінки відбувається в учнів початкової школи

спочатку несвідомо. Надалі, за допомогою вербалізації почуттів, їх аналізу в учнів початкової школи відбувається поступовий перехід до розуміння своїх почуттів і емоцій, а за цим – здатність керувати ними. Для успішного перебігу цього процесу необхідно спочатку навчити молодших школярів спостерігати за реакціями ровесників та дорослих на певні події, виявляти уважність до своїх почуттів, максимально використовувати усі рецептори для забезпечення адекватного сприйняття світу предметів і природи. З часом таке уважне сприйняття оточуючих предметів переходить у сприйняття і розуміння оточуючих людей.

Для дітей молодшого шкільного віку можна запропонувати таку послідовність використання об'єктів емпатії:

а) вже знайомі дітям тварини та птахи як об'єкти живої природи, так і герої літературних творів та мультфільмів;

б) об'єкти живої природи;

в) явища природи;

г) твори образотворчого, музичного, літературного мистецтва;

д) ровесники та дорослі з найближчого оточення.

В актуальній науковій літературі із теми дослідження описано комплекс способів і прийомів розвитку творчих здібностей та уяви. Такий розвиток важно переоцінити, оскільки формування емпатійної культури можливе виключно на розумінні емоційного світу, досвіді збирання та аналізу своєрідного «емоційного матеріалу». Саме на базі розвитку творчої уяви дітей молодшого шкільного віку можливо успішне виховання емпатії і емпатійного поведінки, що передбачає:

– співпереживання, тобто усвідомлення та розуміння емоційного стану іншої людини;

– допомога іншим дітям у межах перебігу спільної діяльності молодших школярів;

– співпереживання персонажам художнього твору, об'єктам

дійсності, живим істотам взагалі;

- демонстрування комплексу почуттів, використовуючи екологічний спосіб;

- закріплення та актуалізація соціально цінних емоцій.

На останньому пункті зупинимося детальніше.

У першому розділі кваліфікаційної роботи ми вже звертали увагу на те, що емоції виступають регуляторами людського спілкування. Погляд людини, її міміка та пантоміміка свідчать про емоційний стан, який ми враховуємо під час спілкування.

Дитина молодшого шкільного віку отримує переважну більшість (80%) інформації через зовнішній вигляд людини, з якою вона спілкується. Як стверджують вітчизняні науковці, емоційне ставлення молодшого школяра до оточуючих предметів, явищ, людей з перебігом часу стає більш стійким, поступово набирають своїх обрисів почуття любові, дружби, симпатії, прихильності, відповідальності. Саме ці почуття являють собою центр духовного життя підростаючої особистості, одночасно вони виступають провідними чинниками розвитку особистості молодшого школяра.

Організуючи та здійснюючи роботу з дітьми молодшого шкільного віку слід пам'ятати, що будь-яке почуття дитини зовнішньо виявляє себе в різних емоціях. Так, почуття симпатії до певної людини обумовлює широкий спектр емоцій: від радості – до горя. У зазначеному контексті слід говорити про те, що такі емоції не можуть оцінюватися виключно як позитивні або негативні. Сутність їх переживання – в тому, що вони надають сенс буттю дитини, виступають чинниками формування її життєвих цінностей. Це важливо для повноцінного життя дитини. Більше того емоції уможливають нормальний перебіг пізнання дитиною молодшого шкільного віку соціального світу та забезпечує психічну регуляцію її поведінки в соціальному просторі, окрім того вони є

чинниками важливих для дитини процесів сприймання, запам'ятовування й мислення.

Окрім того слід брати до уваги, що без емоцій не є можливим творчий пошук істини. Емоції суттєво активізують вегетативну нервову систему, що детермінує діяльність ендокринної та нервово-гуморальної систем організму. Якщо поведінка, адекватна емоції, з якихось причин не може здійснитися, то це загрожує індивіду психосоматичним розладом. Хронічні стреси, довготривалі переживання негативних емоцій послаблюють імунну систему [21, с.55].

Важливу роль у процесі самопізнання та розуміння людьми одне одного відіграє таке явище, як рефлексія, що потрактовується науковцями як процес усвідомлення індивідом сутності того, як його сприймають, розуміють та оцінюють партнери по спілкуванню, як він розуміє інших людей шляхом роздумів про себе, свої почуття та поведінку, а також процес самопізнання власних психічних станів [17].

З огляду на зазначене процес рефлексії являє собою не просте знання чогось про іншу людину або розуміння іншої людини, а знання того, як інша людина розуміє свого партнера. Тобто рефлексія є своєрідним подвійним процесом дзеркального відображення особистості особистістю, процесом глибокого, послідовного взаємного відображення партнерів по спілкуванню, змістом якого виступає відтворення внутрішнього світу кожного з суб'єктів взаємодії. Важливим у зазначеному контексті є розуміння тієї обставини, що у внутрішньому світі кожного з партнерів такої взаємодії своєю чергою відображається внутрішній світ іншого партнера.

У сучасних наукових розвідках проблема рефлексії достатньо активно розробляється, здійснюється аналіз ролі та значення рефлексії у повсякденному та професійному спілкуванні, пізнанні оточуючої дійсності, пізнавальній діяльності, у розвитку самосвідомості тощо. Складниками

особистісної рефлексії є:

- самоаналіз;
- дослідження, аналіз та оцінка особистістю власних внутрішніх відчуттів, емоційного стану та власної поведінки з огляду на ставлення до себе інших людей;
- проєкцію ставлення до себе учасників соціальної взаємодії.

У результаті дослідницького процесу, здійсненого учнем початкової школи по відношенню до себе, ця дитина постає перед собою часто в абсолютно новому світлі, враховуючи, що оскільки співвіднесення такою дитиною своїх почуттів і переживань з почуттями і переживаннями іншої людини, а також розуміння та аналіз своєї власної поведінки дозволяє молодшому школяреві побачити себе ніби збоку. Це уможливорює більш адекватну самооцінку поведінки дитини[18].

Важливою складовою особистісної рефлексії дитини є її соціальна рефлексія. Вона виступає механізмом самосвідомості, своєрідним актом дослідження молодшим школярем власного внутрішнього світу й своєї поведінки у взаємозв'язку із соціальними очікуваннями. Здійснюючи рефлексію, дитина молодшого шкільного віку визначається щодо онієки конкретних явищ оточуючої дійсності, окремих людей та/або соціальних груп, моральних норм і правил, прийнятих у суспільстві, соціальних цінностей тощо. Саме цінності, які формуються у дитини в перебігу рефлексії і як її результат, забезпечують оволодіння дитиною способами бачення світу. Зазначені вище цінності є світоглядними, ідеологічними орієнтирами; вони мають суттєве значення у процесі життєтворчості дитини. З огляду на це соціальні цінності складно переоцінити, оскільки зіставлення дитиною себе зі світом оточуючих людей уможливорює життєве самовизначення підростаючої особистості [7, с.23].

На основі викладеного вище можна зробити висновок, що однією із важливих педагогічних умов формування емпатійної культури молодших

школярів є врахування впливу стану здоров'я молодших школярів на їхній розвиток та психологічні особливості.

Як стверджують сучасні науковці, кількість функціональних синдромів, причиною яких є соціальне оточення дитини, збільшується [15, с.23]. Наслідком дії психогенних чинників є такі негативні прояви психічного нездоров'я, як:

- підвищена тривожність;
- нездатність до емпатії;
- страх;
- невпевненість у собі;
- надмірна вразливість та ін.

Значна кількість чинників, що гальмує формування емпатійної культури молодших школярів, полягає у перевантаженні молодших школярів навчальними завданнями. Як засвідчують результати наукових досліджень, основна причина навчального перевантаження молодших школярів – це не перенасиченість навчальних програм, а недосконала технологія навчання, яка часто побудована на ігноруванні не лише психофізіологічних, а й індивідуальних особливостей психічного здоров'я молодших школярів [27, с.5].

Важливу роль у процесі формування емпатійної культури молодших школярів відіграє збалансованість фізіологічних, когнітивних, емоційних, властивостей. Як довели експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я, порушення психічного здоров'я найбільш часто спостерігається у тих молодших школярів, які страждають від постійного браку чи недостатності спілкування з близькими дорослими, їх неприязного ставлення, а також у тих дітей, які ростуть у проблемних родинах. Як стверджують експерти, у переважної більшості дітей протягом різних періодів їхнього життя під впливом певних несприятливих ситуацій можуть з'явитися суттєві порушення розвитку емоційної сфери або

поведінки (порушення сну, безпричинні страхи, порушення харчової поведінки тощо). Існує чимало випадків, коли у деяких дітей зазначені вище порушення проявляються достатньо часто та стійко, і призводять до серйозної соціальної дезадаптації. Такі стани можуть бути визначені як психічні порушення.

Таким чином формування емпатійної культури молодших школярів передбачає розроблення й упровадження системи виховних функцій вчителя початкової школи, що охоплює об'єктивну структуру педагогічної діяльності на змістовному, процесуальному і контрольному рівнях. Сутність такої системи представлено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Системи функцій вчителя початкової школи для формування емоційної культури молодших школярів

Функція вчителя	Зміст функції
Виховна	Вплив педагога на розвиток особистості учня, його моральних та соціальних цінностей.
Формування ціннісних орієнтацій	Формування системи цінностей, що сприяють розвитку моральності, емпатії, відповідальності, толерантності, громадської активності учнів початкової школи.
Розвиток креативності та критичного мислення	Розвиток творчих здібностей та аналітичного мислення учнів.

Реалізація зазначених вище функцій передбачає більш детальний розгляд структури педагогічної діяльності, яка реалізується на трьох рівнях, зміст і сутність яких представлено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Структура педагогічної діяльності щодо формування
емпатійної культури молодших школярів**

Рівень педагогічної діяльності	Сутність рівня	Зміст педагогічної діяльності на зазначеному рівні
Змістовний	Комплекс конкретних знань, навичок та цінностей, що їх необхідно сформувати в учнів початкової школи.	Визначення переліку знань, навичок та цінностей, що їх необхідно сформувати в учнів початкової школи у перебігу виховання емпатійної культури.
Процесуальний	Методи і прийоми виховання, за допомогою яких учитель реалізує завдання формування емпатійної культури молодших школярів	Створення умов для активної участі учнів в освітньому процесі, розвиток комунікативних навичок, підвищення здатності до взаємодії та спілкування між учнями та вчителем; застосування інноваційних технологій, використання сучасних засобів і методів для ефективного виховання.
Контрольний	Контроль, вимірювання, оцінювання результатів виховних впливів, спрямованих на підвищення рівня сформованості емпатійної культури.	Визначення критеріїв і методів оцінювання рівня сформованості емпатійної культури молодших школярів; формування звітності з результатами діяльності, відстеження прогресу

Для успішного формування емпатійної культури учнів початкової школи система виховних функцій, розкрита у зазначеній вище таблиці, має бути цілісною та охоплювати всі аспекти педагогічної діяльності на різних її рівнях та напрямках.

Для успішного формування емпатійної культури учнів початкової школи важливого значення набуває диференціація її змісту. Така диференціація є педагогічною умовою, що передбачає індивідуалізацію підходів та методів виховання, що базуються на врахуванні індивідуальних особливостей та потреб кожного учня початкової школи.

Схарактеризуємо кілька аспектів, що їх слід враховувати під час здійснення диференціації змісту формування емпатійної культури в учнів початкової школи:

- диференціація виховної роботи за рівнем складності (надання завдань, що відповідають індивідуальним особливостям та інтересам учнів);
- організація роботи на уроках у парах або малих групах, формування груп за інтересами, що сприяє обміну думками та взаємодопомозі, а отже – й розвитку емпатії;
- використання індивідуальних методів впливу на емпатійну сферу молодших школярів (бесіда, драматизація, обговорення ситуацій морального вибору тощо);
- планування та здійснення поетапного розвитку навичок емпатії, з огляду на індивідуальні потреби кожного учня;
- використання різних методів оцінювання учнівського прогресу (укладання портфолію на основі збору та оцінювання продуктів діяльності учнів та їх оведінки);
- надання індивідуальної підтримки (консультації вчителя для всіх учнів, які відчувають труднощі у спілкуванні);
- менторство та партнерство (залучення старших учнів або батьків

молодших школярів для їх підтримки молодших у формуванні емпатійної культури).

Зазначені вище педагогічні умови мають на меті забезпечення сприятливого середовища для ефективного формування емпатійної культури молодших школярів, враховуючи різноманітність їхніх потреб та можливостей. Використання різноманітних завдань, що вимагають співпраці з однокласниками у межах групових форм роботи, застосування індивідуальних методів виховання уможливує виявлення та розвиток сильних сторін кожного з учнів, роблячи навчання у початковій школі більш ефективним та змістовним.

Висновки до другого розділу

Діагностика рівнів розвитку емпатійної культури дітей молодшого шкільного віку передбачає використання таких методів, як спостереження, бесіда, анкетування, опитування в індивідуальній і груповій формах психодіагностичної взаємодії. Саме ці методи було використано в межах здійсненого нами констатувального експерименту.

Мета констатувального експерименту полягала у виявленні рівня розвитку емпатійної культури у молодших школярів. Для досягнення мети дослідницької роботи нами було відібрано спеціальні методики, спрямовані на вивчення емоцій і почуттів молодших школярів («Розуміння емоційних станів людей, зображених на картинці» Р. Урунтаєвої, Ю. Афонькиної, «Емоційні прояви дітей» Н. Глоба, «Прояв емпатії до однолітка» Е. Васильєвої).

Результати здійсненого нами діагностичного обстеження учнів молодших класів, проведеного у межах констатувального експерименту дозволили зробити висновок, що емоційне прогнозування поведінки іншої людини, а також емпатійні переживання як найбільш складні соціальні почуття по відношенню до інших людей (ровесників та дорослих) у

молодшому шкільному віці ще не сформовані.

Результати відповідей молодших школярів у межах проведених із ними індивідуальних бесід показали наявність у них емпатійних властивостей, а також здатності аналізувати різні ситуації з емоційною насиченістю. У ході застосування діагностичних обстежень було виявлено, що у молодших школярів ще недостатньо сформовано розуміння емоційної основи власної, та емоційних стимулів поведінки інших людей.

Результати здійсненого нами дослідження дали змогу обґрунтувати педагогічні умови розвитку емпатійної культури у молодших школярів, серед яких: використання системи форм і методів розвитку емпатії у молодших школярів; використання потенціалу творів мистецтва та народної творчості; організація міжвікової та міжособистісної взаємодії; оновлення функцій учителя та індивідуалізація виховного впливу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Здійснене нами дослідження проблеми формування емпатійної культури молодших школярів дозволило сформулювати такі висновки.

1. Відповідно першого завдання дослідження було проаналізовано стан досліджуваної проблеми в педагогічній теорії і практиці та уточнено базові поняття дослідження.

З'ясовано, що в сучасних дослідженнях вітчизняних науковців сутність емпатійної культури розглянуто достатньо глибоко. Проаналізовано наукові праці Т. Василюшиної, Л. Журавльової, В. Лучків, І. Коган, Т. Рябовол, В. Кротенко, З. Огороднійчук, В. Полянської, А. Сичевського, Я. Сухенко, Л. Ткачук, присвячених проблемі емпатії та емпатійної культури дітей різних вікових груп. Узагальнено результати зазначених вище досліджень, та зроблено висновок, що тема формування та розвитку емпатії у молодших школярів є дуже актуальною, а основною сутнісною ознакою емпатії виступає співчуття і співпереживання.

До базових понять нашого дослідження віднесено такі поняття, як «емоції», «емпатія» та «емпатійна культура».

Сучасні науковці розглядають емпатію як: емоційний процес, тобто процес усвідомлення та переживання людиною афективного становища іншої людини у відповідь на її емоційну поведінку; когнітивний процес, під яким розуміють процес оцінювання людиною внутрішнього світу іншої людини, здатність зрозуміти та прийняти певну роль або позицію іншої людини; складний афективно-когнітивний процес, що містить у собі ключові ознаки двох попередніх процесів; взаємодію афективних, когнітивних та конативних компонентів психіки.

Емпатія визначається науковцями як стійка інтегративна властивість особистості, що сприяє емоційному відгуку на емоції та переживання інших людей та виявляється у розумінні їх емоційного стану. На основі

узагальнення різних поглядів науковців зроблено висновок, що емпатія відображає почуття співпереживання та розуміння емоційного стану іншої людини та характеризується здатністю до психологічної проникливості в її світ.

Аналіз актуальної наукової літератури із теми дослідження засвідчив, що розуміння сутності терміну «емпатійна культура» ґрунтується на з'ясуванні особливостей таких базових понять, як «емоція», «емпатія», «культура», «емоційний інтелект» та осмисленні положень про особистість як соціальний феномен, а також як систему, що постійно розвивається й вдосконалюється.

Емпатійна культура розуміється науковцями як цілісне динамічне особистісне утворення, що має власну, притаманну лише їй структуру. Це утворення являє собою систему знань про розвиток емпатії, умінь, а також способів аналізу власних та чужих емоцій, керування ними, спрямованих на адекватне реагування на події оточуючої дійсності, що уможливорює її емоційну відкритість, емоційну емпатію та надання емоційної підтримки оточуючим за необхідності.

2. Відповідно другого завдання дослідження було охарактеризовано структуру емпатійної культури учнів початкових класів. Визначено, що структура емпатійної культури визначається єдністю трьох компонентів: емоційного, когнітивного та діяльнісного (поведінковий)).

Емоційний компонент емпатійної культури виявляється у перцептивній здатності учня початкової школи відгукуватися на емоційні переживання іншої людини (іншого учня, ровесника, вчителя, батьків чи іншої дорослої людини) проявом емпатичних якостей співчуття та емпатійної інтуїції.

Когнітивний компонент визначається наявністю в учня початкової школи гностичної здатності розпізнавати думки та почуття однокласників чи інших людей, передбачати їхні відповіді. Цей компонент містить у собі

такі інтегративні якості особистості, як емпатійну спостережливість та емпатійне слухання.

Діяльнісний (поведінковий) компонент емпатійної культури виявляється у комунікативній здатності дитини будувати свої відносини з однокласниками та вчителем, заздалегідь передбачаючи їхню думку на основі розуміння внутрішнього емоційного стану цієї людини і зважаючи на внутрішню позицію кожної людини, з якою дитина контактує. Діялісна емпатія містить у собі комплекс таких обов'язкових компонентів, як співпраця і сприяння.

Акцентовано на тому, що всі компоненти емпатійної культури постійно перебувають у нерозривній єдності та взаємодії.

3. Відповідно третього завдання дослідження було визначено особливості формування емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку. З'ясовано, що емоційна сфера дитини молодшого шкільного віку є надзвичайно чутливою, оскільки вона має достатнього емоційного досвіду, а тим більше досвіду розуміння власних емоцій та емоцій іншої людини. Емоційна сфера молодших школярів містить у собі комплекс компонентів, що охоплюють широкий спектр почуттів, що створюють основу для формування та гармонійного перебігу пізнавальних процесів, сприяють розвиткові допитливості учнів початкової школи.

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних науковців уможливив висновок про те, що суттєвою ознакою становлення та розвитку емоційної сфери дітей віком від 7 до 11 років є відносна стабілізація функціонування емоційних процесів, що відображається через такі ознаки, як: підвищена емоційна сенситивність; швидке переключення уваги; високий рівень емпатії; низький рівень тривожності.

Узагальнення результатів наукових розвідок вітчизняних дослідників із теми дослідження дало змогу зробити висновок, що молодший шкільний вік являє собою сенситивний період у розвитку емпатії, який має такі

ознаки: розвиток рефлексії, яка уможливорює об'єктивну оцінку молодшим школярем власних вчинків та надання моральної оцінки вчинкам інших людей; наявність у молодших школярів чутливості до впливу навколишнього середовища; переважання наслідування у поведінці молодших школярів; початок фази операційного розвитку інтелекту дитини, що виявляється її здатності приймати до уваги точку зору інших людей, ототожнювати свою позицію з реальним станом речей; наявність визначеної внутрішньої позиції особистості дитини, що сприяє формуванню комплексу системних психічних особистісних утворень

4. Відповідно четвертого завдання дослідження було визначено стан сформованості емпатійної культури в дітей молодшого шкільного віку.

Було проведено констатувальний експеримент, у ході якого було передбачено вирішення таких завдань: визначити критерії та показники сформованості у дітей молодшого шкільного віку емоційної культури; визначити методи визначення рівнів розвитку емпатійної культури в учнів початкової школи; на основі застосування обраних методів дослідити рівні сформованості в учнів емпатійної культури.

Емпіричне дослідження рівнів сформованості емпатійної культури у молодших школярів було проведене на базі закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 66 м. Житомир. Дослідженню піддалися 100 учнів молодшого шкільного віку (50 – 2-х класів та 50 – 4-х класів). Для досягнення мети експерименту було використано діагностичні методики, спрямовані на вивчення емоцій і почуттів: «Розуміння емоційних станів людей, зображених на картинці» (Р.Урунтаєва, Ю.Афонькіна), «Емоційні прояви дітей» (Н.Глоба), «Прояв емпатії до однолітка» (Е.Васильєва).

Як показали результати застосування діагностичної методики, 50% респондентів продемонстрували труднощі у розумінні й визначенні емоційних станів інших людей. Крім того, було виявлено, що молодші школярі на багато краще розуміють емоційні стани дорослої людини, ніж

дитини. 46% респондентів є змогли пояснити, за якими ознаками вони виявили той чи інший емоційний стан іншої людини.

У респондентів, які достатньо повно описати настрої дітей, зображених на картинці, наявний середній рівень розвитку розуміння емоційних станів інших людей. Вони склали 26% респондентів.

Результати дослідження, здійсненого в межах констатувального експерименту, показали, що діти молодшого шкільного віку не завжди адекватно розуміють і визначають свої емоції та почуття. У переважній більшості випадків у розумінні й позначенні емоційних станів інших людей усні початкових класів орієнтуються виключно на зовнішні ознаки. Складним для них є й розуміння того, що у складних ситуаціях можливо не тільки співчувати і співпереживати ровесникові чи дорослому, а й радіти за нього, тобто проявляти співрадість.

Результати констатувального дослідження засвідчили, що у молодших школярів ще не достатньо сформовані як розуміння емоційного контексту та мотивації своєї поведінки, так і емоційних спонук для поведінки іншої людини, якою молодшим школярам доводиться контактувати.

5. Відповідно п'ятого завдання дослідження було визначено педагогічні умови формування емпатійної культури у молодших школярів. Такими умовами є диференціація виховної роботи за рівнем складності (надання завдань, що відповідають індивідуальним особливостям та інтересам учнів); організація роботи на уроках у парах або малих групах, формування груп за інтересами, що сприяє обміну думками та взаємодопомозі, а отже – й розвитку емпатії; використання індивідуальних методів впливу на емпатійну сферу молодших школярів (бесіда, драматизація, обговорення ситуацій морального вибору тощо); планування та здійснення поетапного розвитку навичок емпатії, з огляду на індивідуальні потреби кожного учня; використання різних методів

оцінювання учнівського прогресу (укладання портфоліо на основі збору та оцінювання продуктів діяльності учнів та їх оведінки); надання індивідуальної підтримки (консультації вчителя для всіх учнів, які відчувають труднощі у спілкуванні); менторство та партнерство (залучення старших учнів або батьків молодших школярів для їх підтримки молодших у формуванні емпатійної культури).

Зазначені вище педагогічні умови мають на меті забезпечення сприятливого середовища для ефективного формування емпатійної культури молодших школярів, враховуючи різноманітність їхніх потреб та можливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О. Методологічні засади використання і вдосконалювання людинознавчої термінології. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 38. Рівне: РДГУ, 2007. С. 4-8.*
2. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості. Психологічні студії Львівського університету. 2023.
3. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2013. 280 с.
4. Білик Н. І. Концептуальні підходи до розуміння емоційного інтелекту як професійно значущої якості педагога. *Науково-методичний підхід до вдо-сконалення педагогічної майстерності педагогічних працівників у системі підвищення кваліфікації : електрон. навч.-метод. посіб. / [упоряд.: І. О. Калініченко, Н. І. Білик]. Полтава : ПОППО, 2021. С. 49–56.* URL: http://poippo.pl.ua/images/FILES/pidrozdily/kafedra_pedmaisternosti/biblioteka/modul-2021.pdf.
5. Бітянова М.Р. психолог у школі: зміст діяльності і технології. К.: Главник, 2017. 160 с.
6. Бикова М. Емоційна культура креативної особистості в процесі самовизначення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2017. №3 (67). С. 129-139.*
7. Бужина І. В. Гуманістичні відносини молодших школярів: сутність, досвід, закономірності: монографія. Одеса: Маяк, 2001. 182 с.
8. Буйко В. В. Особливості формування емпатійної культури. *Філософські аспекти професійної освіти. / За заг. ред. Т. С. Плачинди. Херсон – Кропивницький: ПП «Поліум», 2022. С.143-148.*

9. Буйко В. В. Науковий аналіз визначення «Емпатія», «Емпатійна культура» в психолого-педагогічному аспекті. *Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців/* Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг : КДПУ. 2023. С.37-40.
10. Василюшина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: Дис.... канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. К. 2000. 230 с.
11. Васильківський І. П. Виховання емоційного інтелекту учнів середнього шкільного віку: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії: 011 – Освітні, педагогічні науки. Київ, 2021. 361 с
12. Вашуленко О. В. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра. *Початкова школа: вісник*. 2013. С. 13-17.
13. Воронова О. Ю. Особливості емпатії у молодших школярів. *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: зб. тез доп. III всеукр. наук.-практ. конф.* м. Мукачево, 16-17 травня 2019 р. Мукачево. 2019. С. 64-66.
14. Вправи на розвиток емпатії та усвідомлення власного емоційного світу: URL: <https://kazedu.com/referat/180775/5>
15. Гнезділов Д. Ю. Структурна модель особистої емпатії. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського* : зб. наукових праць / гол. редактор доктор пед. наук, професор А. М. Богущ. Одеса : НДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2013. № 3-4. С. 49-102.
16. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
17. Грабчак О. В. Особливості формування емпатії у дітей молодшого шкільного віку. *Національна освітня платформа Всеосвіта*. 2019. URL:

<https://vseosvita.ua/library/osoblivosti-formuvanna-empatii-u-ditej-molodsogoskilnogo-viku-146825.html>.

18. Гризоглазова А. Формування і розвиток емпатійної культури молодших школярів засобами декоративно-ужиткового мистецтва. *Початкова школа. Гуманізація навчально-виховного процесу*. Випуск LIX. Слов'янськ. 2012. №119. С. 226-229.
19. Груша Л. О. Педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2019. 22 с.
20. Демченко О., Драбинюк С. Формування емоційної культури молодших школярів засобами театрального мистецтва в інклюзивному освітньому просторі. *Молодий вчений*. 2022. №12. С. 65-71.
21. Державний стандарт початкової освіти: від 21.02.2018 р. № 87 (із змінами, внесеними згідно із Законом № 668 від 24.07.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text>
22. Емпатія у вихованні та розвитку особистості дитини – сенс, актуальність. Роль батьків, педагогів, соціуму: URL: <http://school19.zp.ua/wp-content/uploads/2020/01/Leshhenko-A.M..pdf>
23. Емпатія, або навіщо говорити з дітьми про почуття: URL: <https://nus.org.ua/articles/empatiya-abo-navishho-govoryty-z-ditmy-pro-rochuttya/>
24. Журавльова Л. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 328 с.
25. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*: Київ, 2010.31(55).
26. Зарицька В. В. Психологія розвитку емоційного інтелекту у системі професійної підготовки фахівців гуманітарного профілю : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2012. 40 с.
27. Зарицька В. В. Розуміння особистістю емоцій інших у структурі емоційного інтелекту. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПНУ. *Проблеми загальної та педагогічної психології*, т. XII, ч.6, С. 95–106.
28. Ілійчук Л. Педагогічні умови використання арт-терапії в освітньо-виховному просторі початкової школи. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2016. № 2. С. 114-118.
29. Калошин В. Ф. Вплив емпатії на ефективність навчального процесу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2018. №1. С. 70-74.
30. Калошин В. Ф. Емоційний інтелект – головний показник ефективності використання людських ресурсів. *Практична психологія та соціальна робота*. 2018. №4. С. 54-63.
31. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку: автореферат канд. дис. з психол. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2015. 18с.
32. Коган І.М. Особливості емпатії молодших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. За ред. акад. Максименка С.Д. К.: 2010. Т. II, ч. 6. С. 273-279.*
33. Коган І.М. Розвиток емпатії у молодших школярів. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К.: 2014. Т. 7, вип. 3. С. 101-108.*
34. Коломієць Т.В. Особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія. Житомир. 2015. 197 с.

35. Кудряшова О. Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи*: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. м. Ізмаїл, 8 груд. 2022 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. С. 25-50.
36. Кулаков Р. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. Праць РДГУ. м. Рівне, 2 січня 2021р. Рівне. 2021. С. 91-96
37. Кулешова О., Машталер К. Результат дослідження психологічних особливостей розвитку емпатії у вчителів в період війни. *Психологічні травелогі*. 2023. № 5.
38. Куліш А. О. Особливості прояву емпатії учасників педагогічної взаємодії. *Вісник Чернігівського державного педагогічного унту імені Т. Г. Шевченка*. 2019. Вип. 74. Том 1. 280 с.
39. Кудряшова О. Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи*: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. м. Ізмаїл, 8 груд. 2022 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. С. 25-50.
40. Кулаков Р. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. праць РДГУ. м. Рівне, 2 січня 2021р. Рівне. 2021. С. 91-96
41. Лі Юаньці, Попова О. Фактори впливу на формування емпатійної культури здобувачів вищої освіти. *Professional Art Education*. 2024. Vol. 5, №1. Рр. 76–82.
42. Литвиненко О. Г. Формування соціальної активності молодших школярів у позаурочній виховній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2021. 20 с
43. Максим О.В., Рябовол Т.А. Методи розвитку емпатії молодших школярів із труднощами пристосування до соціального середовища. *Актуальні*

- проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир, 2018. С. 123-142.
44. Максименко С. Емпатійний розвиток дитини. К.: Мікрос-СВС, 2013. 182 с.
45. Максьом К. В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому та юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2019. Т. 12. Вип. 25. С. 164–170
46. Мельник О. М. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: з. наук пр. Запоріжжя, 2020. С. 128-133.
47. Мельник О. Підготовка вчителів початкових класів до формування емоційного інтелекту учнів. Початкова школа: вісник. 2019. № 11. С. 51–55.
48. Міхеєва О. Педагогічна діагностика особливостей емпатії на ранніх етапах соціалізації особистості. *Дошкільна освіта*. 2010. № 1(27). С. 29-35.
49. Нова українська школа: теорія і практика формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи: навч.-метод. посіб. для вчителів початкової школи. Тернопіль: Астон, 2020. 192 с.
50. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. H.M. Bıbık. Kyıv: Lıtera LTĐ, 2018. 160 s.
51. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект як інтегральна особистісна властивість. Практична психологія і соціальна робота, 2008. №6. С.22–27.
52. Овчаренко А. Р. Емоційний інтелект як основа соціалізації / Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. 2011. Т.ХІІІ, част. 3. С. 280-286.
53. Огаренко І. В. Особливості прояву емпатії у молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія : актуальність проблеми й тенденцій розвитку*.

Матеріали міжрегіон. наук практ. конф., 28 січня 2017. Запоріжжя : КПУ, 2017. С. 15-17

54. Опанасюк І. В. Співвідношення понять «емоційна спрямованість», «емоційна стійкість», «емоційна культура» у структурі емоційного інтелекту. *Збірник наук. праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2014. Вип. 19. Ч. 1. 252 с.*
55. Підготовка майбутніх фахівців початкової та дошкільної освіти: стратегії реформування: колективна монографія / за ред. В. М. Чайки, О. І. Янкович. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2019. 232 с.
56. Попова Д. В., Подкопаєва Ю. В. Психологічні особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 136– 138.*
57. Приходько Ю.О. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб. К.: Каравела, 2018. С. 191–193.
58. Прокопенко І.Ф. Педагогічні технології в підготовці вчителів: навч. посібник. Харків : Колегіум, 2018. 364 с.
59. Романовська Л. Міжособистісні відносини у дитячому громадському об'єднанні як чинник формування духовності дитини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2009. № 2. С. 105-109.*
60. Савінова Н. Міжособистісна взаємодія педагога та вихованця у процесі особистісного орієнтованого виховання. *Нова педагогічна думка. 2007. № 2. С. 92-94.*
61. Савченко Ю. Ю. Розвиток емоційного інтелекту учнів молодшого шкільного віку. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2014. № 12. С. 12-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2014_12_5 (дата звернення: 03.01.2023).

62. Сімак Є. Ю. Розвиток емпатії як важливого компонента соціального розвитку особистості. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. 2022. 80 с.
63. Сухомлинський В.О. Як любити дітей., К., 2016. С. 68-74.
64. Типова освітня програма для 1-2 класів, розроблена під керівництвом О. Я. Савченко. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/1-2-dodatki.pdf>
65. Четверик-Бурчак А. Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на психічне здоров'я особистості. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, серія «Психологія»*. № 47 2011. С.47-54.
66. Шпак М. М. Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів: монографія. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2016. 372 с.
67. Brągiel J., Górnicka B. Znaczenie przemian społecznych dla współczesnego rodzicielstwa, w *Rodzicielstwo w kontekście współczesnych przemian społecznych*. Wyd. Uniwersytetu Opolskiego. Opole, 2012. S. 451.
68. Empathy: a review of the concept. Benjamin. *Department of Psychology and Behavioural Sciences*. 2019. С. 11–17.
69. Górnicka B., Brągiel J., Kaniok P., Kurcz A. «Rodzicielski świat» matek i ojców wychowujących dziecko z niepełnosprawnością, w *Rodzicielstwo w kontekście wychowania i edukacji*. Wyd. Uniwersytetu Opolskiego. Opole, 2013. S. 411.
70. Górnicka. «Rodzicielski świat» matek i ojców wychowujących dziecko z niepełnosprawnością, w *Rodzicielstwo w kontekście wychowania i edukacji* / J. Brągiel. P. Kaniok, A. Kurcz (red), wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole, 2013, s. 411.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Шкала оцінки значущості емоцій молодшими школярами
(за Б. Додоновим)**

ІМ'Я дитини _____

Клас _____

Назва емоції	Вияв емоції	Значущість емоції
Альтруїстичні	Почуття жалості, бажання приносити іншим радість та щастя, радіти за іншого	
Практичні	Приємне задоволення від створення чогось нового	
Акзизитивні	Постійне накопичення чогось, колекціонування	
Глорістичні	Потяг до слави, визнання	
Романтичні	Очікування незвичайного дива	
Гедоністичні	Стан спокою	
Пугністичні	Сильне емоційне почуття	
Комунікативні	Спілкування, повага до будь-кого, бажання, щоб тебе похвалили батьки або вчителька	
Гностичні	Почуття здивування, радість, коли ти дізнався щось нове правдиве	
Естетичні	Насолода красою природи, музикою, картинами	

Додаток Б

Тест «Незакінчені речення» (С. Б Бойко)

Мета: визначити рівень емпатії у молодших школярів

Інструкція: доповніть нижче вказані незакінчені речення так, щоб виразити свої справжні почуття. Намагайтесь робити це з кожним реченням. Робіть це швидше. Якщо не можете закінчити якесь речення, залиште його і займіться ним пізніше.

Переконайтесь, що Ви справді закінчили речення. Будьте правдиві. Це завдання також необхідне для Вашої пам'яті та уваги. Пам'ятайте, неправильних відповідей не буває.

Прізвище, ім'я, по-батькові _____

Школа № _____

Клас _____

Скільки років _____

- Мені приємно, якщо хтось...
- Коли мама дає молодшому і старшому братику порівно цукерок - це...
- Більшість людей чесні, тому...
- Терпіти не можу...
- Коли я бачу бездомну тварину, я...
- Якщо в класі хтось весело сміється...
- Якщо я відчуваю, що хтось сильно сумує, я ...
- Думаю, що кожен повинен допомагати...
- Коли ображають менших, слабших - я ...
- Я вважаю, що проблеми моїх друзів, батьків...
- Якщо діти у дворі занадто розвеселилися, коли я роблю уроки, мені...
- Бездомних тварин...

- Якщо я побачу пораненого птаха, я...
- Я дуже люблю...
- Якщо я в гарному настрої, а мій друг у поганому, то я...
- Якщо мене хтось образив - я ...
- Коли я бачу, що мій товариш допомагає старенькій бабусі, я вважаю

що він ...

- Коли я бачу інваліда...
- Якби мені трапився скалічений пес, я б ніколи...
- Коли я бачу, що діти стріляють у пташок і тварин, я ..._